KERESZTÉNY MAGVETŐ

LII. évfolyam. Március—Április 2. füzet.

Arany.

Most száz esztendeje csaknem huszonöt esztendős, egész Európát megremegtető nagy háború végeztével éppen a béke áldásainak kezdtek örülni az emberek. Napoleon már Szent Ilonán volt, a bécsi kongresszus is lezajlott, mely Európa sorsát rendezte. A nagy küzdelmeknek hire talán eljutott a csendes hajdufészekbe, Nagyszalontára; de aligha keltett nagyobb izgalmat s a béke nyugalma is csak arra volt jó a város lakosainak, hogy távol a világ zajától a maguk kicsinyes gondjaik között a maguk apró szenzációit éljék.

Az 1817.-ik esztendő március havának is meg volt a maga szenzációja: az 55 éves Arany Györgynek és nejének, a 45 éves Megyeri Sárának fia született, nemsokára pedig legidősebb gyermekük, Arany Sára, nagyszülőkké tette őket. A kis fiu, aki a tizedik gyermekük lett volna, ha a legidősebbiken kivül nem halt volna el a többi, nem lett kevésbé kedves az öreg szüléknek, ha későcskén jött is; örömük telt benne akkor, nemsokára gyámolítójukat találták benne. Azt egyikőjük sem érte meg, hogy látták volna fiuk dicsőségét. Mert a most száz éve született gyermekből irodalmunk disze, legnagyobb költőink egyike lett, Arany János.

A csendes, szürke homályból csak jó sokára küzdötte ki nevét Arany. De nem azért, mintha sokat kellett volna tülekednie, hogy előtérbe kerüljön. Az isteni szikra, a költői tehetség ott élt lelkében, hanem a mindennapi élet bajai, nyomoruságai, kötelességei szárnyát szegték s közönséges ember akart lenni, mint más. De nem lett.

1846-ban megírta *Toldi*ját, mely 1847-ben elnyerte a Kisfaludy Társaság jutalmát és egy csapásra megalapította írója hirnevét.

Más csak levelenként kapja a borostyánt
S neked rögtön egész koszorut kell adni,

zengte hozzá üdvözletül Petőfi, aki barátságát adta jutalmul Aranynak legdrágább kincs gyanánt és legfőbb kitüntetésül a Toldiért.

Azután jött a többi költemény: Toldi Estéje, Murány ostroma, a balladák, Buda halála, aztán Toldi szerelme, végül az Őszikék s közben még annyi kisebb-nagyobb alkotás. A költő híre, neve egyre ragyogóbbá vált és csakhamar legnagyobb költőink sorába iktatták nevét.

Arany János nem fejezte ki a nemzet lelkét azzal a régi dicsőségbe néző bús ragyogással, mint Vörösmarty, sem azzal a rajongó hévvel, csodálatos mélységgel, meglepő gazdagsággal és magával ragadó igazsággal, mint Petőfi; de nyugodt szemlélődéssel behatolt mélységes rejtelmeibe és felhozta onnan epikus alkotásaiban a magyar faj tipikus alakjait; sőt mélyebbre hatolt és az emberi sziv megrendítő tragikumát varázsolta elő balladái sokféle alakjában.

S tette mindezt a művészet oly tökéletességével, a minőnek párját alig találjuk a világirodalom legnagyobbjainál. Műveinek külső és belső kompoziciója és nyelvének csodálatos gazdagsága és kifejező ereje az, ami minden időre megőrzi Arany költői nagyságát.

Születésének százados évfordulója nem kivánt alkalmul következett ránk, hogy nagyságának halványulni kezdő fényét előtündököltessük. Tisztán ragyog az. Költészetünknek halála után bekövetkező elszíntelenedése, majd másféltized mulva egész erővel — vásári lármával — meginduló forrongása, nem vetettek homályt Arany nagyságára. Sőt a sokféle próbálkozás között, melyek annyira kitérítették költészetünket régi nemes útjából és olyan idegen világba sodorták, melyben több a bántó, mint a gyönyörködtető, Arany költészetének tisztasága, formáinak tökéletessége, hangjának nemessége, nyelvének színmagyarsága olyan értéket képviselnek, melyhez egyre visszajár a gyönyörködni, okulni óhajtó lélek.

A százados évforduló még sem úgy folyt le, amint Arany nagysága megérdemelte volna. De, hajh, a nemzet lelke nem alkalmas most az ünneplésre. A mai idők rettenetes megpróbáltatásai közben a harcterek vértengerére tapad a szemünk, a ránk zúduló sok baj legyűrésére feszül az energiánk és lelkünk sóvárogva tekint előre lesve, várva Noé galambját, mely új ünnepet deritsen a világra és Arany szavaival fohászkodik:

Irtóznék el e rettentő
Vérontástól a világ,
S minden korból, új tavaszból
Ne hullna el a virág.

(k. e.)

A nők és a kereszténység.

Irta : **Vári Albert.**

Bethánia nagy szerepet játszik a Jézus életének történetében. Ez a jelentéktelen kis helyiség általa világtörténelmi jelentőséghez jutott. Jeruzsálemtől a Kidron szép völgyében haladva, alig pár kilométernyire az Olajfák hegyének délkeleti nyulványán fekszik. Szegényes házikóival s nyomorult viskóival szinte ellentétet alkot a természet pazar gazdagsága. A füge-, olaj-, szentjánoskenyér és mandulafák dús lombozata takarja el a kis falu szegénységét. Ez a hely vonzotta Jézust. Itt keresett gyakran pihenést és szórakozást s itt elmélkedett az élet titkairól és Isten dicsőségéről. Vonzotta ide a falu csöndje s a természet szépsége, de különösen vonzotta lakóinak nemes egyszerűsége, a főváros romlottságától még meg nem mételyezett tiszta erkölcse és a farizeusok képmutatásával homlokegyenest ellenkező mély és őszinte hite. Mintha Galilea romlatlan lelkű szántóvetői, vagy a Genezaret tavának jámbor halászai között járna, hol sóvárogva hallgatják igéit, áhitattal lesik kijelentéseit s megértő lélekkel fogadják szép példázatait. Ha a fővárosban kigunyolták, ha a farizeusokkal és sadduceusokkal folytatott szellemi harc kimerítette, ha lelke megundorodott a nagy város mérgezett levegőjétől: akkor kiment Bethaniába, hol tiszta levegőt és megértő rokon lelkeket talált. Ott volt Lázár, a kiről egy szép legendát őrzött meg a János szerinti evangelium. Ott volt a szorgalmas Mártha és Mária, ki „a jobb részt választotta."

Ezek után nem csoda, ha Jézus éppen innen indul szenvedéseinek arra az útjára, mely a Golgota keresztjén ér véget. Nem csoda ha épen itt játszódik le az a megható esemény, amely mintegy bevezetése a Judás árulásának, a főpapok álnokságának és a Péter magtagadásának s amelyet az evangélisták szinte egyértelmüleg (Máté 26. 6—14. Márk. 14. 5—9. Luk. 7. 36—50. Ján. 12. 1—8) a következőképpen adnak elő:

Jézus a páska-ünnep előtt néhány nappal Bethaniában egy Simon nevű ember házánál volt. Itt hozzá ment egy nő — János szerint éppen Mária — s alabástrom szelencében nárdusból készült igazi olajat vitt. Azt Jézus fejére és lábára öntötte s az egész ház megtelt a drága kenet illatával. A tanitványokat a tiszteletnek és ragaszkodásnak ez a költséges kifejezése bosszantotta s igy szólottak: „Mire való ez a tékozlás? Mert eladhatták volna ezt a kenetet nagy áron és adhatták volna a szegényeknek.“ Mikor pedig Jézus erről tudomást szerzett, mondá: „Miért bántjátok ez asszonyt? hiszen jó dolgot cselekedett én velem. Mert a szegények mindenkor veletek lesznek, de én nem leszek mindenkor veletek. Mert hogy ő ezt a kenetet testemre töltötte, az én temetésemre nézve cselekedte azt. Bizony mondom nektek: Valahol az egész világon prédikáltatik az evangelium, amit ez én velem cselekedék, az is hirdettetik az ő emlékezetére.“

Ebben a kis bethaniai jelenetben, ebben az egyszerű falusi környezetben a női léleknek az eszményi világ magaslatai felé törő érzése ül diadalt a tanitványoknak a való élethez alkalmazkodó és józanon számitó gondolkozása fölött. Az ész és a sziv egymás mellett! Két hajtó erő, mely minden időben mozgatta az emberi cselekedeteket Két forrás, melyből az élet folyama táplálkozik. Két szem, amely vezeti a történelem irányát s mutatja a haladás és fejlődés utját. Van-e szent ügy, melyet e kettő összetett erővel győzelemre ne vihetne? Melyik nagyobb, melyik erősebb s melyiknek köszönhet többet az emberiség? Ne kutassuk ezt most. A jót az áldást, a boldogitást az életet bárhonnan jöjjön, mindenünnen hálával fogadjuk. Kár, csapás és romlás csak abból származik, ha a két szem egyike, vagy másika elveszti világát. Ha a sziv egyáltalában nem fogadja el az ész nyujtotta világosságot; ha az érzelmek árja, mint medrét átlépett folyam, rombolva pusztit az élet mezőin, vagy ha a számitó értelem szándékosan tapossa a sziv szent jogait s a maga rideg világától elzárja a szivnek életet és termékenységet kölcsönző melegségét.

Az azonban nem puszta véletlen, hogy Bethániában éppen egy női sziv cselekedte azt, amit a tanitványok számitó értelme nem tudott megérteni és megmagyarázni. Távol legyen tőlünk, hogy kettős erkölcsiséget hirdessünk. Az erkölcsi törvények mindenkit és mindenütt egyaránt köteleznek. A férfi és nő nem esik külön megitélés alá a helyes alapon álló erkölcstanban. A jó,

akárki kövesse el, mindig áldást hoz; a bűn pedig mindenkit romlásba temet. De mégis mások a férfi léleknek alaptulajdondonságai, mások céljai, reményei és eszményei, mint a nőé. Igaza van *Tompa Mihálynak*, midőn mondja: „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve, mégis mindenki másmásnemű ajándékkal, sajátsággal és erővel van felruházva, külön ösvényre utasitva s küldetéssel megbízva a bölcs gondviseléstől és bár a tökéletesség s erényre törekvés minden kor-nem- és születés-különbség nélkül kötelesség: mégis az erkölcsi szépség- és becsnek más szinezettel s vonásokkal kell nyilatkozni a férfinál; mással a nőnél.[1] Ezt a nőiességet tovább igy irja le a költő:

„A férfi villámként jár, zajjal fényesen,
A nő járjon, mint a fúvalom csendesen;
Mig amannak nyomát mutatják a romok;
Üdülés jelölje, ahol a nő forog.

Hová arcod fordul, hol éber gonddal állsz,
Oh nő, legyen tanud csinban, rendben a ház!
Legyen, mint holdfénynél, mely az égen halad:
Minden szebb, eszményibb, körüled s általad.[2]

Ezt a nőiességet, melyet a költő itt leir, el sem tudjuk képzelni vallás nélkül. A női léleknek nélkülözhetetlen jelleme a vallásosság. A nő hit nélkűl elveszíti nőiességét. Mig a férfi értelmi tehetségének vagy akaraterejének túlbecsűlésében az istentagadás kopár mezején járhat s mégis tisztelet, csodálat sőt megértés is kisérheti lépteit: addig a vallástalan és istentelen nő nemének csak torzképe lesz s elveszíti báját, mely vonzalmat ébreszthetne. A női léleknek ezen alaptulajdonsága jelöli meg a nő hivatását a kereszténységben.

Mikor Jézust elfogták és halálra itélték, tanítványai, mint a megriadt nyáj, szétrebbentek. Részint az élet természetes ösztöne, részint talán az ész rideg számítása indította őket a tehetetlen mester megtagadására. De a női sziveknek a gyöngéd érzelme végig kisérte őt a rettenetes golgotai uton s női könnyek öntözték roskadozó lábai nyomát; mig ő hittel vigasztalta őket: „Jeruzsálemnek leányai ne sirassatok engemet." És amikor már a tanítványok végleg elveszettnek hitték az Urat, amikor már sziklasirban pihent élettelenűl, lepecsételt nehéz kővel elzárva: a női szivek

[1] Olajág 85. l.
[2] A. o. 86. l.

lángoló érzése még akkor sem lankadott el. Ez az akadályt nem ismerő mélységes hit főltámasztotta Jézust halottaiból. Az irások szerint Mária Magdaléna és a másik Mária a harmad nap hajnalán látták az Urat és beszéltek vele. Éppen igy kiséri végig a női léleknek tiszta, közvetlen és mély érzése a kereszténységet e világgal való harcaiban, fejlődése küzdelmes útjaiban, nehéz kisértéseinek és megpróbáltatásainak sötét napjaiban, mindenütt fényt, derüt és melegséget árasztva reá. És ha elmondhatjuk, hogy a nő társadalmi helyzetén nagyot lendített a kereszténység és segítette, hogy méltó helyét elfoglalja a társadalomban: az is kétségtelen, hogy a keresztény vallás igazi tartalmát, érvényét és hatását a női szivek érzése egészitette ki és tette teljessé.

A kereszténység az a vallás, amelyben a erények királynője a szeretet. Ha angyaloknak nyelvén szólanék, ha minden tudományt ismerek, ha hitemmel hegyeket mozdíthatok, ha prófétai ihlettel szólok vagy testemet a tüzre adom: ha szeretet nincs bennem semmi vagyok. Hol van méltóbb helye a szeretetnek, mint a női szivekben s hol lehet istenibb megdicsőülése a szeretetnek, mint az édes anya szivében? Hálával gondolunk azokra az apostolokra, kik prófétai lélekkel a kereszténység igazságait sokszor életük kockáztatásával idegen népek között lelkesedve hirdették; kegyelettel őrizzük emlékezetét azoknak a hitvallóknak, hitvédőknek és mártiroknak, kik magukat áldozták fel a kereszténység külső terjedéseért, tiszta fényeért. Tervezők ők, akiknek lelkében kialakult egy új és szebb keresztény világnak a képe De nem kisebb hálánk és szeretetünk azon névtelen női lelkek iránt, akik szivökben a szeretet isteni érzelmével a szépen kitervezett keresztény templomnak élő kövei lettek s apró, föl nem jegyzett jó cselekedetekkel a krisztusi eszményről bizonyságot tettek.

A kereszténység az a vallás, mely nem az uralkodásban, nem a gazdagságban, nem a hirnévben nem a külső dicsőségben keresi a boldogságot, hanem a lemondásban, az alázatosságban a békében, a tűrésben s a sziv tisztaságában. Itt boldogok, akik sirnak és háboruságot szenvednek. Míg a férfi a maga erejének tudatában ezeket a keresztény erényeket szinte lealázónak tekinti s szolgai erkölcsnek tartja: addig a gyöngéd női érzelem a szó valódi értelmében ezekben találja meg boldogságát s ezeket az erényeket olyan természetszetszerüleg termi, mint a Libánon a cedrust, a Genazáreth mezeje a gránátot vagy az oleandert. Ha nagy szolgálatot

tettek a kereszténységnek azok az uralkodók, császárok, királyok és fejedelmek, kik hatalmuk védő szárnyai alá vették az üldözött vallást s azt az elfogultság dühe ellen megvédelmezték; ha kegyelettel emlegetjük azokat a hős katonákat, akik a kereszt jelvénye alatt vagy a hitszabadság szent nevében izzó lelkesedéssel szolgálták a kereszténység ügyét: akkor nem szabad megfeledkeznünk azokról a tűrő, szenvedő, lemondó és áldozó női szivekről, kik mig hitvest és fiakat áldoztak a hosszu harcok alatt, az alatt sebeket kötöztek, könnyeket töröltek, hitet ébresztettek és fájdalmakat enyhitettek.

A kereszténység nem csupán elméleti vallás, hanem inkább lélek és élet. Nagy szerepe van benne az értelemnek is. Ez formálja a hitképzeteket, hitfogalmakat, hitcikkeket és hitrendszereket. Ezért tisztelet azoknak a tudós teológusoknak, akik a kereszténység igazságait mélyreható elemzéssel, logikus ésszel formulázták, szép és tetszetős rendszerbe foglalták s ez által annak szélesebb körben való terjedését lehetővé tették. De a hitcikkek és hitrendszerek még nem a kereszténység. Csak olyanok, mint a szépen megtervezett és fölépített templomok. Bármekkora művészet, erő és tudás jusson kifejezésre egy templomon, az üresen hagyatva nem szent hely. Az áhitatos lelkek Istenhez szárnyaló érzelmei, a buzgó szíveknek bizó imádsága s az emberi akaratnak nemes elhatározásai szentelik azt istenházává. Ha bámuljuk és tiszteljük azért a nagy stilü épitőket, a merész ivezőket, a művészi alakitókat: akkor gondoljunk azokra a mélyen érző lelkekre, akik a templom falai között áhitattal imádkoznak vagy könnyeket hullatnak, akik éppen innen viszik magukkal azt az eszményi világnézetet s azt az áldozó szeretetet, amellyel az életet széppé, kellemessé és hangulatossá teszik. Itt szerzik azt az igazi nardus-olajat, amelyet minden utógondolat nélkül öntenek az élet szenvedőire, hogy jó illata töltse be az egész világot. Ezek a kereszténységnek gyakorlati hősei, szívbeli munkásai élő és cselekvő tanubizonyságai.

Most ismét nagy megpróbáltatás érte a kereszténységet. A világ felfegyverkezve harcban áll. Az ész, erő, tudás és akarat gyilkos eszközök gyártásában, pusztitó szerszámok kigondolásában öszpontosúl. A nemesebb érzelmeket fölperzselte a gyülölet lángja. A kereszténység igazi eszményeit homályba borította a háború gomolygó füstje. „Áldjátok azokat, akik titeket átkoznak. Jót tegyetek azokkal, akik titeket háborgatnak és kergetnek

Bocsássatok meg az ellenetek vétőknek, nemcsak hétszer, hanem hetvenhétszer is." Ki meri ezeket a jézusi szavakat, ma hirdetni? És ha hirdeti, szava mint üres érzeglős beszéd, csak pusztában kiáltó szó. Pedig megbocsátás nélkül béke sohasem lesz. Amig a keresztényi eszmények el nem foglalják méltó helyüket az emberiség lelki világában: addig a boszú és gyülölet lángja újabb táplálékot kap és újabb fegyereket kovácsol. Válságba jutott a kereszténység. De amig a férfi karok ütésre vannak felemelve, amig a csatatereken röpködnek a sebet és haláltosztó gólyók, amig a férfi ész és tudás gyilkoló eszközök készitésében merül ki s a harci dicsőség vágya heviti: addig itthon a templomokban sok ezer női sziv csüng igaz áhitattal a kereszténységnek békét, szeretetet és testvériséget követelő eszményein; addig sok ezer hitves és édesanya imádkozik az „istenországáért"; addig sok melegen érző szív fáradozik a sebek kötözésén, a szeretet munkáinak gyakorlásán s a keresztényi eszmények ébren tartásán. A női szívnek ebből a mély vallásos érzéséből fog kisarjadni a kereszténységnek egy új röneszánsza, mely nem a dogmák, hitvallások és hitrendszerekben keresi a vallás lényegét, hanem a mindent feledő és megbocsátó szeretetben s a népek testvériségében.

Amidőn én itt a női szív mély vallásos érzésének az értékét kiemeltem, jól tudom, hogy ennek az érzelemnek vannak elfajulásai és tulzásai is. A babona, a vakhit, a fanatizmus s a miszticizmus vad hajtásai ennek az érzelemnek, amelyek, ha uralkodóvá lesznek, veszélyeztetik a kereszténység fáját s annak termékenységét. Azonban attól az érzéstől és attól az eszményi föllángolástól, amely olyan igaz és őszinte, mint a bethániai asszony igaz nardusolaja, ne féltsük a kereszténységet. Törvényen alapúló erkölcsünk helyét hadd foglalja el a *szeretet* erkölcse. Hivatalos munkánkat nemesítse meg a *sziv* munkája. Templomainkban a férfi-ének mellett hadd zengjen a lágyan csengő női hang is s azoknak ridegségét tegye barátságosabbá a női szív s a női kéz áldásos munkája. Vallásunk komor józanságát tegyék derültté és meleggé a női szívek kimeríthetetlen érzelmei.

Az „emberré“ nevelés elve Rousseau paedagogiájában.

Irta: **Kemény Gábor.**

„Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci“ Horatius.

Rousseau paedagogiájával minden időben s főleg most, születésének kétszázadik évfordulója alkalmából igen sok érdemes munka foglalkozott. Méltán kérdezhetik tehát: *érdemes-e Rousseau* arra, hogy újra szemügyre vegyük nevelési eszméit s *találhatunk-e rendszerében oly elveket,* melyek az eddigi kritikusoknak elkerülték figyelmét? A tanok vizsgálata mellett nehéz dolog az oly író életéről megfeledkezni, kinek életrajzi adatai oly bőségesen maradtak ránk s kinek jelleme festésében oly meglepő ellentétekkel találkozunk. Ezek az ellentétes megítélések úgy életében, mint halála után osztályrészül jutottak Rousseaunak, az embernek s így Rousseaunak, az írónak is. A legtúlzóbb dicsérők mellett a legelfogultabb gáncsolókkal is találkozunk.

Az utóbbiak táborában szinte tipikusnak mondható *Nisard,*[1] ki *az utopia szelleméből magyarázza Rousseau jellemét és működését.* Gúnyosan állapít a meg az utopia emberéről, hogy az a társadalmat abból itéli meg, amit az nem tesz meg érette s hogy önmagát nem birálja, csak szereti. „Magán és az erényen kivül van még az utopiák emberének egy harmadik szerelme s ez az emberiség szeretete. Ez legkevésbé követelő a három közt.“ „Mikor azt látom — folytatja Nisard — hogy az utopista megnyitja szivét az egész emberiség számára, tisztában vagyok, hogy legközelebbiei előtt bezárva tartja.“ Az utopistának — mondja más helyt Nisard — „ábrándjai pótolják lelkiismeretét“ s „Rousseau már

[1] Nisard: A francia irodalom története. (Ford. Szász K.) Budapest. 1880. IV. k.

csak szakértő volt e tekintetben!“ Ha nem is írjuk alá Faguet és Möbius megállapításait — ők ugyanis a művészi jellem megértése s betegségi okok alapján jó embernek tartják Rousseaut, — de másrészt el kell fordulnunk a látható elfogultság által sugallt Nisard-féle cinikus megállapításoktól is, melyek semmiképen sem méltók a francia irodalom kommentátorához. Ha Rousseau csakugyan olyan volt, amilyennek Nisard festi, akkor nem utopista volt, hanem komédiás. Ilyen állítást pedig Nisard sem mer megkockáztatni. Ő sem vonja kétségbe azt a hatást, melyet Rousseau a savoyai lelkész hitvallásával ért el. „Istenről és lélekről beszélt annak a századnak, melyben a nagy tömeg mindebben már alig hitt; . . . nem törekedett e kérdést a XVIII. sz. sekélyes bölcselmi elveivel oldani meg, sem azzal a gúnyorral tárgyalni, mellyel ily tárgyak felett akkoriban élceltek; nem írt vitairatot; csak leborult és imádásba merült . . . Soha emberi elme isteni teremtőjének trónja elé magasztosabb áldozattal nem járult.[2] Ezen idézetből kitünik, hogy *maga Nisard is hiszi* — amit utopia elméletének kedvéért bevallani átall — *Rousseau működésének meggyőződésből fakadt voltát.* Rousseau lehet ugyan az utopiák embere, de ezt csak mi, a távoli szemlélők láthatjuk, *neki az utópiák szent eszmények voltak, melyekből igazságok születtek meg.*

A meggyőződést, a feltétlen komolyságot még Carlyle sem vonja kétségbe Rousseaunál, holott szinte maró gúnnyal aknázza ki a tragikus sorsra jutott író emberi gyengeségeit.[3] Hogy az emberiségért hevülő Rousseau elhanyagolja legközelebbi hozzátartozói iránt való kötelességeit, abban igaza van Nisardnak, de *hogy az utopiában szakértő Rousseau ezzel tudatosan saját kényelmét kereste volna, az tarthatatlan felfogás.* Rousseau élete ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Gyengeségeit mentegetni nincs szándékunkban, sőt a jelleméről szóló fejtegetésünk során azt is meg kellett állapítanunk, hogy nem volt jó ember. De nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy bűneit megbánva, *jóvá lenni törekedett.* S szenvedélyesen szeretvén az igazságot, emberfeletti küzdelmek közt igyekezett tökéletesedni, bűneitől megtisztulni. *Ez a komoly küzdelem tiszteletreméltóvá teszi Rousseaut úgy is, mint embert,*

[2] I. m. 463. l.

[3] Carlyle „Hősökről“ (Fodr. dr. Végh Arthur, Budapest, 1900.) 273. s köv. lapok.

úgy is, mint paedagogiai, illetőleg; társadalmi reformátort. Tehát Rousseaut értékes egyénisége mindenképen méltóvá teszi arra, hogy foglalkozzunk vele. Hogyan áll a dolog Rousseau nevelési elveivel? Ad-e új tanulságot paedagogiája azoknak, kik ma fognak a már annyiszor megdolgozott bányák kiaknázásához? A legkülönfélébb szempontok adtak már jogcimet arra, hogy behatoljanak a neveléstörténettel foglalkozók, filozófusok vagy orvosok Rousseau gondolatainak dús kincsesbányájába: életén kivül vizsgálták barátaihoz, barátnőihez való viszonyát; mint gondolkodót, mint művészt is jellemezték; írtak a Rousseau-imádásról s írtak a „Rousseauisme" jogtalan, sőt veszedelmes voltáról; értekeztek róla, mint paedagógusról, utopistáról, filozófusról, forradalmárról; bizonyítgatták a műveiben megnyilatkozó ellenmondásokat s az azokat átszövő egységes gondolatrendszert; tárgyalták őt mint fanatikus hivőt és mint atheistát, mint a felvilágosodás bajnokát és mint a kultura ellenségét; vizsgálták tanait a filozófiai alapgondolatok, a természetről való alapfogalmak szempontjából; könyveket írtak betegségéről, őrültségéről s bőséges idézetekkel bizonyítgatták mindég a szerzők a kidomborított szempontok jogosságát. Egyes művei közt talán egészséges gondolatrendszerét legjobban kifejező munkája, az Emil mondható a leggyakrabban megtárgyaltnak. *Ám ez a „feldolgozottság" nem jelent „befejezettséget".*

Aki Rousseau paedagogiájában csak kissé is elmélyed, azt nem a róla szóló értekezések sokasága, hanem az ujság ingerével ható elvek gazdagsága és elevensége fogják inkább zavarba hozni. Mint a hogy a Biblia tanulmányozói előtt új mélységek tünedeznek fel, mint a hogyan Homeros olvasói minden alkalommal új költői szépségeket és az ifjúkorát élő emberiség gondolkodásmódjának új és megkapó jelenségeit élvezhetik, úgy tár fel előttünk az újra olvasott Rousseau is új, felfrissítő, gondolatébresztő elveket. Méltán nevezhetjük Rousseau nevelésről szóló könyvét a paedagogusok bibliájának, annál is inkább, mert egyáltalában nem szorítkozik nemzeti korlátok közé. *Miként Homeros két eposza vagy a Biblia, úgy Rousseau neveléstana is az egész emberiségnek, azaz: minden országok nevelőinek szól.* E sorok írója egy tanéven át tanulmányozta írások és személyes látogatások alapján a francia középiskolát s azt kellett tapasztalnia, hogy a francia középiskola nagyon messze van még attól, hogy Rousseau padegogiájának szellemét megtestesítse. Valamikor tán Franciaország volt az, mely

legjobban megkövezte a merész elvek hirdetőjét. Más szavakkal, talán éppen a Franciaországban meggyökeresedett tradicióknak kellett lángra lobbantani Rousseau tiltakozó szellemét. Nagyon jellemző Rousseau nevelési eszméire Compayré azon észrevétele, hogy „Angolországból jutott át (Locke útján) az Emil első csirája — s Németországban teremtette meg a könyv első, jó vagy rossz gyümölcseit“.[1] Ha az Emil eszmekörét szorosan vett nemzeti szempontok határoznák meg, első sorban a francia vagy még több korlátozással: a párisi milieu hatása volna észrevehető, melynek körében Rousseau íróvá nőtt. Ámde a milieu a maga jórészt negativ tanulságaival csak egy életre keltő tényezője volt a tipikus tanoknak. Nisard már említett művében[2] kiemeli, hogy Rousseau egyik főtörekvése volt: ellenkezni kora nézeteivel. *Szerintünk Rousseaunál belső, lelki szükség volt oly nézeteket vallani, melyek kora felfogásával ellenkeztek.* Az az „ellenkezés“ nem lehetett öncél, mint a hogyan Nisard felfogja: De viszont a tiltakozás szelleme nem jelenti Rousseaunál azt, hogy a historiai alapot teljesen elvetette.[6] Ő maga sem tagadja a nagy Montaigne-nak, az „aurea mediocritas“ hirdetőjének hatását.

Montaigne-nak élete és nevelési eszméi közt is megtalálhatjuk az összefüggést s miután élete sok tekintetben különbözött Rousseauétől, következőleg nevelési eszméik közt is vannak eltérések. Montaigne neveltetésében is van bizonyos sajátosság — education originale, — némi ötletszerűség. Szabadságban, kellemes hangulatban, de — szülői háztól távol, egy parasztasszonynál nevelteti őt apja. Ennek az eljárásnak célja, hogy a gyermek el ne puhuljon. Egyébként Montaigne meggyőződéssel beszél atyjának nemes gyöngédségéről (la tendresse ingenieuse d'un père): reggelenként ugyanis halk zeneszó ébresztette őt fel álmából. A parasztokkal való együttélés lehet forrása Montaigne természetességének, egyszerűségének, a „halk zeneszó“ hangulata derült világnézetének, optimista felfogásának. Rousseau atyjának nemtörődömsége érthetővé teszi, hogy a fiú rendszerében a negativ vagy

[1] L. Gabriel Compayré: Histoire critique des doctrines de l'éducation en France, depuis le seizième siècle (Paris, 1911), II. 22.

[2] Nisard i. m. 429. l.

[6] Nála pedig ez sem lehetne feltűnő, mert hiszen új, szerinte eszményi társadalmi állapot megteremtésére csak egészen új elvek szerint nevelkedett nemzedék lehet képes.

passziv eljárásnak oly nagy szerepe jut; Montaigne szerencsés körülményei elhitetik vele, hogy a gyermekeket nem az anyának kell szoptatni s távol kell őket nevelni a szülői háztól. Montaigne hangsúlyozza nagyon apja gyöngédségét, de az apa eljárása mégis azt eredményezte, hogy a fiú nem szereti a gyermekeket — még a saját elhalt gyermekeiről is hidegen beszél — s a szellemi alkotásokról úgy nyilatkozik, hogy azok „jobban az ember szívéhez vannak nőve s jobban megérdemlik a szeretetet, mint a gyermekek". Egyetlen leánya maradt meg Montaignenak, ennek nevelését teljesen feleségére bizta.[7] Találóan jegyzi meg róla Compayré,[8] hogy nem ismerte azt az erényt (vertu laborieuse), mely kötelességek teljesítésével jár. Egyébként műveiben már nyomára akadtunk annak a támadó hadjáratnak, melyet Rousseau indit a pedantizmus ellen. Montaigne már küzd a dialektikával való visszaélés és a hasznavehetetlen ismeretek ellen. Nem tudós specialistákat akar nevelni, hanem az általános és emberi műveltséget ohajtja terjeszteni. Hangoztatja a milieu fontosságát, a minden társadalmi jelenség iránt való érdekkeltés jelentős voltát, a történettanításban az erkölcsi célzat kidomboritásának kivánatosságát. Módszere az, hogy aprólékos ismeretekkel nem törődve, minden hasznos dologból tanuljunk valamit, függetlenül és öntevékenységünk igénybe vételével jussunk hassznos ismeretekhez. Az a mód, mellyel az útazást s idegen nyelvek tanulását ajánlja, világosan elárulja kosmopolita felfogását[9] s utilitarius célját. Montaigne maga egyéni hajlamait követve s életkörülményeinek kedvezősége folytán — miként a méhecske száll virágról-virágra, — úgy kóstolt bele egyik vagy másik tudományba. Ő maga eklektikus bölcsész, vagy helyesebben bölcs, ki könyveit még útazásaira is magával hordja, hogy mikor

[7] Érdekes összehasonlitani Rousseaunak és Montaignenak gyermekeikkel szemben tanusitott érzését és eljárását. Montaignenál az optimizmus oly fokra hág, hogy övéi iránt való kötelességeinek teljesitését nyugodt lélekkel hárítja másokra; Rousseau annyira pesszimista, hogy nem akarja az őt környező milieu bűnei közt felnevelve látni gyermekeit. Megállapitható, hogy mindketten rossz apák s hogy másrészt mégis mindketten az altruizmus szolgálatában állanak.

[8] Compayré i. m. 95. o.

[9] Compayré i. m. I. 105. o. „Que le jeune homme voyage, qu'il visite les pays voisins d'abord pour en apprendre la langue, ensiute "pour frotter et limer sa cervelle contre celle d'aultruy"; en d'autres termes pour se débarrasser de ses préjugés nationaux et agrandir l'horizon de son intelligence."

kedve kerekedik, akkor társalogjon a történelem nagy szellemeivel. Ellensége az internátusuak, memoriát terhelő tárgyaknak s annak a módszernek, mely a tanuló ifjakat szellemileg megterheli. *A praktikusság elve mellett — mely az ő elgondolása szerint felületességre is vezethet — a szabadság elve az, mely őt Rousseauval szellemi rokonságba helyezi.* Igaza van Compayrénak midőn az állítja, hogy *Montaigne Rousseau előtt kétszáz évvel megrázta a mesterkéltség nehéz igáját, a zsarnoksággá fajult szokások bilincseit és oly reformokat ajánlott, melyek a természet törvényeihez közel állnak.* Montaigne nem nagy hatást ért el a maga idjében paedagogíai elveivel, nemcsak azért, mert ezt a kort, a XVI. századot a paedagogia kérdései nem tulságosan érdekelték, hanem azért is, mert nevelési eszméit nem rendszerezte.

Montaigne-en kivül Locke nevelési gondolatai is hatással voltak Rousseaura. Locke gentlemant óhajt nevelni s igy nevelési rendszere arisztokratikusnak mondható. A hasznossági elv különösen ki van nála domborítva. Miután tanítványa irni, olvasni, rajzolni megtanul, valamely idegen nyelvet kell elsajátitania, első sorban a franciát. Nem nyelvtanból, hanem gyakorlatból kell nyelvet tanulni s ugyane módszert kell követni a latin nyelv tanulásában is. A görög nyelv tanulását egyáltalában nem tartja szükségesnek, a latint is csak azért, mert bizonyos osztályhoz tartozó embereknek szükségök van rá A mi a tárgyakat illeti, Locke a következőket tartja tanítandóknak: földrajz, számtan, csillagászat, mértan, chronologia, történelem, erkölcstan, jog. A rhetorikát, logikát, mint nem praktikus tárgyakat elveti. A fizikát a metafizika előzi meg nála, ami ellenvetésekre indítja Rousseaut. Egyébként azonban sok tekintetben megegyezik Rousseau Locke nézeteivel: így az emlékezőképesség káros megterheléséről, a testi nevelés elveiről való felfogásban. Ha egyebekben is, úgy kivált a testi nevelés elveiben nyilatkozik meg Locke utilitárius szelleme: hajdonfővel, mezítláb járó, hideget és meleget egyaránt tűrő gyermekeket akar nevelni, kik étel dolgában nincsenek elkényeztetve. Helyesen jegyzi meg Locke-ról Compayré, hogy „Anglia erkölcsei tükröződnek vissza Locke férfias, józan, néha a túlzásig durva nevelési rendszerében.“ Láthatjuk Locke rendszerének e vázlatos érintéséből is, hogy a testi nevelésre vonatkozó elvei a természet törvényeire emlékeztetők. Ezért voltak hatással Rousseaura e tanok és azon lélektani analizisért, melynek alapján Locke a gyermekek

szigorú büntetését és testi fenyítését kárhoztatta. Locke nem akarja a zsenge gyermekeket a tanító haragjának és fenyegetéseinek kitenni. E kérdés elméletileg: a tanító és tanúló viszonyát érinti, a gyermek tanulmányozását mondja kivánatosnak, gyakorlatilag: a gyermekvédelem gondolatát pendíti meg. A hasznosság, természetesség, praktikusság elve, a gyermektanulmányozás gondolata, a gyermekvédelem eszméje azok az összekötő szálak, melyek az angol filozófus rendszeréről Rousseau paedagogiájához vezetnek. Ezekkel a vázlatos összehasonlításokkal csak arra akartunk rámutatni, hogy Rousseau a paedagogiai kérdések egyikében-másikában nem járt töretlen úton. A paedagogia reformátora nem szakadhat el a traditiótól, még ha élesen kritizálva azt, új alapokat is akar lefektetni. Montaigne és Locke sok elvét átveszi Rousseau, a miért — mint Saint Pierre apát paedagogiájáról szóló értekezésem bevezetésében jeleztem — plagizálással is vádolták. Erre a vádra R. nem szolgált rá. Azt mondják, hogy a nagy szellemek találkoznak; *mi azt állítjuk, hogy a nagy szellemeknek keresniök kell egymást.* Közöttük meg kell lenni a kölcsönhatásnak és még bizonyos ellentétek mellett is némi lelki közösségnek. De az átvett elvek érvényesítésének módja mégis biztosíthatja az eredetiséget. A nagy Montaigne, a bölcs Locke után a szűk látókörű Saint Pierre apát is eleget hangoztatta, hogy főfeladata a paedagogiának: derék embereket nevelni. S mégis mennyivel sajátosabb, eredetibb ennek a nagyjelentőségű elvnek, az emberré nevelés elvének megnyilatkozása Rousseau paedagogiájában. *Emberré nevelődni: legalább annyira súlyos gondolat Rousseaunál, mint Sokratesnél: önmagát megismerni.* A magunk megismerése egyszerűnek látszik, holott emberi életünk egyik legnehezebben elérhető végső célja. Emberré nevelődni csekély dolognak látszik, ha a nevelődést csak fizikai értelemben vesszük, de magasra emelkedik a dolog értéke, ha ideális értelemben vett emberi hivatásra gondolunk.[10] Rousseau kora társadalmi viszonyait vizsgálván és az új társadalmi eszményeken elmélkedvén, arra a megállapításra jut, hogy az emberek a tudományokban elért jelentős előhaladásuk mellett elhanyagolták az embernevelés művészetét (l'art de former les hommes). A bű-

[10] Önmagunk megismerését és emberré nevelésünket azért merem párhuzamba állítani, mert, miként az önmagunk megismerése Sokratesnél, úgy az emberré nevelődés Rousseaunál öntevékenységnek eredménye.

nöktől terhelt társadalmat reformálni kell, de hogy ez sikerüljön, új nemzedéket kell nevelni. A korában szokásos módszerrel új nemzedéket felnevelni lehetetlen, tehát új nevelési elvekre van szükség, új módszerhez kell folyamodni. *Rousseaunak az volt a meggyőződése*, hogy miután a régi korok emberei erényesebbek voltak, a paraszt az ő századában is ment volt a művelt körök bűneitől, — *a kultura nem teszi jobbá az emberiséget*. Ebből következik, hogy — hogy ha jobbakká akarunk lenni, vissza kell térnünk a természethez, illetőleg — neevelésről lévén szó — a gyermeket a természet útmutatásának megfelelően kell nevelni.

Rousseau a tudományokról és az emberek közt való egyenlőtlenségek okairól szóló Discoursaiban ragyogó képet fest arról a boldogságról, melynek a kulturát még nem ismerő ősemberek voltak részesei. Kortársai — írók, papok s más kritikusok — Rousseaunak e rajzából azt a hamis következtetést vonták le, hogy a „naturae convenienter“ elve a természethez való visszatérést s egyben a kulturáról való teljes lemondást, szóval az elvadulást jelenti. Voltaire gúnyosan jegyezte meg, hogy Rousseaunak az ősállapotról festett képe után az embernek kedve kerekednék négykézláb járni. Ilyen és hasonló megjegyzések és felfogások Rousseau félreértéséről vagy félremagyarázásáról tanuskodnak Rousseau nem a természetes állapotot akarja visszaállítani, csak a természet útmutatását akarja az embereknek a szivébe vésni s másrészt nem a kulturát akarja megutáltatni, csak a kultura kinövései ellen óvja az embereket.[11] Hogy e célt elérhessük, ismernünk kell a nevelendő gyermeket. Ha e fontos követelménynek megfeleltünk, ha megismertük a gyermek természetét, akkor világossá lesz előttünk, hogy a nevelésben a természet menetét kell követni és pedig egyrészt a fizikai értelemben vett „természet“, másrészt a gyermek természetének irányitása szerint. Ennek a kétféle irányitó tényezőnek útmutatásai párhuzamos irányt jeleznek, azaz a gyermek testi vagy lelki hajlamai, vagy képességei a „természettől“ meghatározottak. Ezért nem szükséges a parasztnak nevelés, mert az vezetés nélkül is, a lelkében élő ösztönt követve, a „természet“ törvényei szerint ren-

[11] Hogy a változó kultura és az „örök emberi erkölcsök közt fordított arány van, azt már a régi gondolkodók is sejtették. Julius Caesar azokat a néptörzseket tartotta legerősebbeknek s legvitézebbeknek, kik, legtávolabb voltak a római tartomány uras életmódjától... (Fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt.)

dezi be életét. S azért választ Rousseau növendékül gazdag és uri gyermeket, hogy kiragadván őt az előitéletek kárhozatos nyüge alól, igazán „emberré", azaz a „természet" törvényei szerint élővé tegye. Nem jogos azt hinni, hogy Rousseaunál a természet szerinti nevelés elvei az emberi kulturával ellenkeznek. Ha igy állna a dolog, akkor Rousseau maga nem érezte volna szükségét annak, hogy nevelési rendszerét kidolgozza. *Tagadhatatlan, hogy Rousseau a társadalmi erkölcstelenség oka gyanánt hangsúlyozottan emlegeti a kulturát, de ez korántsem jelenti azt, hogy ő a természetes nevelést antikulturális célzatból tartja kivánatosnak.* Szerinte az ember hivatása szerint csakis akkor élhet, ha a természet menetét követi, vagyis természetesen élni annyi, mint igazán emberileg élni. Tehát itt nem négykézláb járásról van szó s nem elvadulásról, hanem nehezen elérhető, magasztos célról. *Az „emberré" nevelés Rousseau pedagogiájában annyit jelent, mint a természet egyedül helyes utmutatása szerint valakit a legjobb emberré tenni. Tehát e nevelés mindenek előtt: humanus.* És hogy nevelési rendszere a kulturával sem ellenkezik, az világosan kitünik Rousseau e meghatározásából: „Tout ce que nous n'avons pas à notre naissance, et dont nous avons besoins étant grándes, nous est donné par l'education." E meghatározás szerint a nevelésre szükségünk van, mert ez adja meg nekünk mindazt, a mivel születésünkkor nem rendelkezünk. A nevelést Rousseau *művészetnek* nevezi, ha tehát szükségesnek tartja, nem lehet ellensége magának a kulturának sem, melynek a nevelés egyik fontos közvetitő tényezője.

Az emberré nevelés Rousseau pedagógiáját végig kisérő elv, mely már az általános célok megjelölésében s a lélektani szempontok kidomboritásában is világosan megnyilvánul. Rousseau szerint a nevelést a természettől, az embertől, vagy a dolgoktól nyerjük; természet alatt az összes, természetnek megfelelő szokásokat kell érteni; a *dolgok* alatt pedig azt kell érteni, hogy nevelnek bennünket: a magunk szerezte tapasztalatok, a magunk megismerte tárgyak, környezetünk. Tehetségeink, szerveink belső fejlesztése a természet műve, tehát nem tőlünk emberektől függ; csupán az emberi nevelés van *részben* a mi hatalmunkban. Csak részben *azért,* mert képességeinket nem magunk fejlesztjük s környezetünket szeszélyes véletlenségek határozhatják meg. Miben áll tehát az ember szerepe? Nem passzivitásban, mint első pillanatban gondolni lehetne, hanem abban, hogy kiegyenlíti azokat az

ellentéteket, melyek az első és harmadik tényező működései folytán létrejöttek. A dolgok, környezet, társadalmi szokások, államalakulások nem a természet útmutatásainak eredményei, tehát a középső tényezőnek: az embernek feladata a természetes úton haladva urrá lenni a dolgok felett, holott ma a dolgok: természetellenes szenvedélyek, szokások, intézmények stb. vetették rabszolgaságba az embert. Az *embert* a természettől függővé, de a dolgoktól függetlenné tenni, ez az elv nyilvánul meg a hármas tényező elméletében. Ezen elv természetes következménye, hogy a nyilvános nevelést Rousseau kárhoztatja, korcsnak tartja, mert az ily nevelésben az ember, nem követvén a természet útmutatásait, szolgává lesz, szolgájává a körülményeknek, természetellenes szenvedélyeknek, intézményeknek stb. Rousseau tanítványának *egy* nevelője van, vagyis: Emil házi nevelésben részesül. Ezt a nevelést azonban mégsem lehet arisztokratikusnak nevezni, hanem annál többnek, emberinek.[12] Hogy Rousseau *egy* nevelőt állít Emil mellé, az rendszerének tipikus voltából következik. Új társadalom kialakulása lévén a cél, nem választhat oly növendéket, kit már ez a meglévő társadalom kezdett nevelni Ki kell tehát venni a gyermeket a mostani társadalom megrontói karjaiból. Ámde a nevelő sem lehet e világból való, mert hisz akkor ő is meg volna rontva korának rossz szellemétől. Tehát *ha a növendék „l'homme abstrait", annak kell lennie a nevelőnek is.* Tipikus emberekkel és tipikus helyzetekkel van tehát dolgunk. Az anya szerepét nagyon fontosnak tartja ugyan Rousseau, de Emilt, a célnak megfelelően árva gyermek lévén, mégsem táplálhatja édes anyja. Nem győzi eléggé ostorozni kora ama szokását, hogy bérenclelkű, feslett erkölcsű asszonyokkal tápláltatják a csecsemőket Ezek csak bérükkel törődve nem gondolnak a csecsemő jólétével, igazi érdekeivel, hanem igyekeznek őt lepólyálni, kötelékekkel lenyűgözni, rabszolgává tenni. Hogy a természet utmutatásai szerint, lebilincselő pólyától menten, majd — növekedvén a gyermek — hideghez, éhséghez,

[12] Ha klasszikus értelemben használhatnók az arisztokratikus jelzőt, tehát a legnemesebbektől való származást a legnemesebb tettekre való készséggel azonosíthatnók, akkor nem volna okunk megtagadni Rousseau pedagogiájától az arisztokratikus jelzőt; mivel azonban az újkori szóhasználat arisztokrata nevelésnek tarthatja azt a nevelést is, mely bizonyos törvényes határon túl semmittevésre jogosítja az előkelő származásuakat, helyesebbnek vélem Rousseau pedagógiáját „emberi"-nek nevezni.

fáradsághoz szoktatva, szeszélyeskedésre alkalmat nem adva, nevelhessük a gyermeket, ahhoz anyai odaadás szükséges. Ne tartsák hát az anyák terhesnek az anyai állapotot. A faj szaporítására adott ösztönt ne használják a faj csökkentésére. „Ez a ferde szokás — mondja Rousseau, — valamint a néptelenités egyéb okai előre hirdetik Európa legközelebbi sorsát. A tudomány, a művészet, a bölcselet és ennek erkölcstanai nemsokára sivatag pusztává teendik azt." [13] A természet rendelése szerint a gyermek az anyához állván közelebb, neki kell a gyermek első szükségleteiről gondoskodni, a gyermeket táplálni, szivóssá, edzetté tenni, a maga egészséges életmódjával a gyermek egészséges fejlődését lehetővé tenni. Ezen — első sorban emberi jelleget az anya adja meg a nevelésnek. Ámde az apa sincs felmentve a kötelességek alól. Ő úgyanis „nemének embert, a társaságnak hasznavehető tagot, az államnak polgárokat köteles nevelni". Igazi buzgalmat csak az apánál lehet elképzelni, kell, hogy ő legyen gyermekének tanítója. Ebből következik, hogy a tanító és a nevelő kötelességei nem választhatók szét, hogy a gouverneur önfeláldozó barátként álljon a növendék mellett.

(Foly. köv.)

[13] Érdekes, hogy a világháború mennyire igazolja Rousseau eme jóslatát, ha nem is egész Európa, de legalább is Franciaországra nézve, hol a családokban úralkodó egyke rendszer vagy gyermektelenség már a most dúló háború előtt is végzetesen nagy méreteket ö'tött.

Statorius János lengyel sociniánus lelkész levele Frank Ádám kolozsvári unitárius lelkészhez 1638-ból.

Irta: **Miklós Ödön.** (Utrecht.)

A hágai királyi könyvtár egyébb magyar vonatkozású könyvei és kisebb nyomtatványai között, miknek nem egy darabja unikum és mindmáig a magyar irodalomban ismeretlen, 4645. sz. alatt a magyar történelemben is igen érdekes vonatkozásu darabja van pamfletgyüjteményében. Ez *Statorius* János volt rakowi sociniánus lelkésznek *Frank* Ádám kolozsvári szász unitárius lelkészhez 1638. jul. 24-én Amsterdamból írt levele, amit I. Rákóczi György kézrekerítvén, Bisterfeld útján az eredeti példányban megküldött Voetius Gisbertnek, az utrechti egyetem theologiai tanárának, a XVII. század legnagyobb holland skolasztikusának, aki azt kiadta. [1]

[1] Translaet van secckere Latijnsche brief geschreven door eenen Sociniaensch Predicant, waer van het Latijnsche exemplaer (in Transylvanien ghe intercipicert zijnde) herwaerts overghestuert is, door den Hooggoboren en de Doorluchtigen Vorst Georgius Rakoci, door Godes genade Prince van Transylvanien, Grave van Siculen etc. Dienende tot naerder consideratie van sommige mysterien. Első kiadása önállóan megjelent 1639-ben, még pedig március utolsó napjaiban, gyanitásom szerint Amsterdamban. Ujabb kiadása Voetius „Dry disputatien“ melléklete gyanánt látott napvilágot, (Utrechtben, 1641) a 166 172. oldalon, természetesen bő jegyzetekkel ellátva mindkét kiadást. A cim magyar forditásban igy hangzik: Egy bizonyos külömböző titkoknak közelebbi megvilágítására szolgáló latin levél fordítása, amelyet egy sociniánus lelkész irt s amely latin példányában Erdélyben konfiskáltatván, onnan ide átküldte Nagyságos Rákóczi György Isten kegyelméből Erdély fenkölt fejedelme, Székelyek grófja stb.“ l. Dr. W. P. P. C. Knuttel. Catalogus van de Pamfletten—Verzameling berustende in de koninklijke Bibliotheek bewerkt. met aanteekenigen en een Register der schrijvers voorzien, door -, ,s Gravenhage. I -VI. dln. (8 kötet) 1889—1910. *4645. sz.* Az eddig 1486 1830-ig közreadott kisebb nagyobb iratok száma 28.000-et felülhalad. Egy példánya jelzett münek található a remonstrantsch bibliotheekben (Amsterdam) is. 2684.

A levél jelentősége töb., irányu. Első sorban kétségtelenül az unitárius történetírást érdekli, és több oldalról erősíti meg azt a felfogásunkat, hogy az unitárius egyházunknak, mint ilyennek sem a XVI., sem a XVII. század első felében nem volt direkt összeköttetése sem a holland anabaptista, sem a később keletkezett remonstráns egyházzal, hanem ez a lengyelek felé gravitálva az ő közvetitésükkel jutott el Hollandiába. Ennek érdekes példája az állitólag Dávid Ferencz által végzett forditása egy holland anabaptista műnek,[2] de az egykorú holland remonstráns és anabaptista irodalom is szinte alig tud erdélyi testvéreiről. Ennek minden bizonnyal egyszerüen theolgiai oka van, t. i., hogy akkor még a remonstránsok csupán református felfogást képviseltek és csak később engedtek a socinianizmusnak több teret. Viszont meg tagadhatatlan az is, hogy már abban az időben, miként látni fogjuk, a holland remonstránsok is szivesen érintkeztek lengyel sociniánusokkal.

Nem kisebb a levél jelentősége a magyar református egyházat érintő szempontokból sem. Főleg az kölcsönöz neki nagy jelentőséget, hogy I. Rákóczi György küldi el Hollandiába, amint Voetius megjegyzi, „kétségtelenül a ker. vallás iránti szeretetből és a hollandok figyelmeztetésére". I. Rákóczi György valláspolitikájának megértéséhez, mely valóban európai volt, érdekes adalékul szolgál. Annak iránya, mint úgyszólván minden vallásos fejedelem egyházpolitikájának iránya, az egyház hitvallásbeli egységének megőrzése és a meglevő csoportozatok külső és belső erősitése. Nagyon érthető, ha az erdélyi viszonyokkal rokon holland vallási viszonyok ilyen erősitése érdekében egy európai látókörü, de egyébként kora eszméinek hatása alatt álló fejedelem e különben

sz. Megjelenési idejére és helyére vonatkozólag szolgáljanak a következő adatok: Episcopius Simon 1639. ápr. 10-én „minapában kiadott"-nak irja Amsterdamból (Levele Wtenbogaerthoz. Kézirat a rotterdami remonstráns könyvtárban. 1087. sz.) Cupus P. szintén remonstráns lelkész ápr. 12-én Rotterdamból irja, hogy „néhány napja" olvasta, a mi annyit jelent, hogy ekkor már plakatirozva volt (Levele W. hoz. Kézirat u. o. 909. sz.) V. ö. még Brieven en ounitgegeven stukken van Johannes Wtenbogaert. Verzameld en met aanteekeningen uitgegeven door H. C. Rogge. 3 részben 7 kötetben. Az utrechti provincia történelmi társulatának kiadványa. Uj sorozat. 11. 12. 15. 17. 19. 20 22. kötete. Utrecht. 1868—75. 1094. sz. levél. A következőkben e munka csak Brieven . . . idézve.

[2] Szabó K. R. M. K. I. 80.

tartalmilag jelentéktelennek látszó levelet olyan fontosnak itéli, hogy az akkortájban külföldre küldött Bisterfeld útján küldi el.

A levélíró csak I. S. nek jelöli meg magát, de. I. Rákóczi György közlése szerint, ki értesülését úgy látszik Franktól nyerte, Sartorius (helyesen Statorius) János neves lengyel sociniánus lelkész volt. Ennek lotharingiai származású francia nagyatyját Statorius Pétert maga Kálvin küldötte Lengyelországba 1556. táján,[3] aki akkor még a kálvini tannak egyik legbuzgóbb követője volt. A lengyel országgyűlés nemessé emelte őt, s ettől kezdve a családja Stoinski, vagy Stojinszky, olykor Stoinius nevet is viselt. Ez a Statorius már 1562. körül[4] antitrinitarius s ennek a mozgalomnak Lengyelországban egyik fejévé lett szintén Péter nevezetü fia folytatta atyja munkáját;[5] de még jelentékenyebb volt unokájának működése az antitrinitarizmus terén. Ez a Statorius János a mi levélírónk. Sandius közlése szerint[6] már 1612-ben Rakowban működött mint lelkész, holott még akkor alig 23 éves volt.[7] 1638-ban Lengyelországból elüzetve Hollandiába menekült, hol egészen 1639 ápr. 8-ig tartózkodott, mikor a Frankhoz írt levele megjelenése után az amsterdami polgármesterek felszólítására — de neki is terve volt ez — elhagyta Hollandiát[8] s úgy látszik nem törődve a reá váró veszélyekkel, egyenesen Lengyelországba útazott vissza, hol 1654-ben Zarkowban befejezte életét. Jelleme nemes, komoly keresztényi volt, amint ez szemem elé került írásaiból kitünik.[9]

Irodalmi működése elég nagy terjedelmü. Minket azonban csak annyi érdekel, hogy Crelliusnak, kit később Bisterfeld egy

[3] Dr. D. Loesche Gy. — S. Szabó J. Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Debrecen 1917. p. 65. L. még erre a Sartoriusra vonatkozólag Sandius, Chr. Chr. Bibliotheca Antitrinitariorum. Freistad (Amsterdam) 1684. p. 47.

[4] Loesche—Szabó. I. m. p. 92.

[5] Sandius I. m. p. 92—93.

[6] U. o. p. 121.

[7] Jöcher, Cbr. G. Altg. Gelebsten Lexicon. B. IV. c. 854.

[8] Episcopius levele Wtenbogaertnak Amsterdamból. 1639. ápr. 10. (Kézirat Rott. Rem. Bibl. 909. sz.) Ez az adat, mely eddig még nincs felhasználva, világossá teszi, hogy Hollandiából azonnal eltávozott. V. ö. Az ujabb irodalomból J. C. v. Slee, De Geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden. Haarlem. 1914. p. 210, mely szerint 1640-ben tünik fel ismét Lengyelországban.

[9] V. ö. Egyebek között egy ujévi (1639) üdvözletül irott levelét Salmasius Claudiushoz. (Kézirat a leideni egyet. könyvtárban. Papenbroeck coll. 7. sz.)

munkájával megtámadott 1636-ban és 37-ben Rakowban megjelent műveihez előszókat írt. Azonkivül Amsterdamból kiterjedt levelezést folytatott, különösen otthon maradt lengyel antitrinitáriusokhoz intézve sorait; de másokhoz is, melyek közül való volt az általunk ismertetendő levél. Valamennyi kéziratban maradott, kivéve ezt az egyet. Úgy látszik, valamikor Erdélyben is járt, talán kiküldetésben. Legalább erre enged következtetni az a *Relatio de itinere Transylvanico,* amely kézírat a lengyel nyelven maradt fenn; de bizonyítja ezt a kérdéses levelének tartalma, annak erdélyi dolgokról való tájékozottságával. Azonban ezek a kéziratok, hol és merre vannak, nem tudható. A XVII. század végén még Sandius előtt ismeretesek.[10]

Frank Ádám, kihez a levél szól, sokkal ismeretesebb, semhogy különösebben ismertetni kellene. Itt csak annyit, hogy kolozsvári lelkészkedése előtt rakowi rektor volt s Statoriushoz való viszonya valószinüleg innen ered. Nem lehetetlen, hogy éppen ez a levél volt az oka, hogy Franknak távozni kellett Kolozsvárról.

Mivel a levél maga csak ó-holland fordításban maradt fenn, kimerítően közlöm tartalmát. Statorius rögtön a lengyel országgyüléssel kezdi mondanivalóját. Nem kételkedik benne, úgymond, hogy amit az határozott, nemcsak másoktól, hanem olyanoktól is hallotta, akik érezték is ennek hatását, ezért nem is meséli el. Sokkal kiváncsibb azonban arra, hogy mi történt Erdélyben és ennél a pontnál jegyzi meg, hogy kimerítőbb leírást óhajt s nem oly rövid levelet, mint amilyent nemrég küldtek és amilyeneket Radeczi püspök szokott küldeni. Áttérvén saját sorsára, hangsulyozza, hogy annak ellenére is, hogy számüzött, nem vesztette el bátorságát és semmi sem történhetik olyasmi, ami miatt az erdélyiek iránt való érdeklődését elvesztené. Ellenkezőleg ég a vágytól, hogy a lehető legpontosabban megtudja a történteket, hogy megállapítsa, mit lehetne csinálni a munkájuk jó előhaladása érdekében és Krisztus országának terjedésére. Ezen kivül is szeretné tudni, vajjon vége van-e már annak a szerencsétlen veszekedésnek, amit Ravius az övéivel együtt kezdett. Mert ő Hollandiában él, távol feleségétől, gyermekeitől, gyülekezetétől és bár szeretne már egyszer megnyugodni és nem mindenfélével foglalkozni, ha vagyona volna és a holland nyelvben való járatossága, ezek nélkül azonban

[10] Sandius I. m. p. 122.

alig juthat ahhoz, amit tenni szeretne és mindezekhez még az járul, hogy nem látja tisztán, vajjon mi célból küldte Isten ide. Nagyon óhajtaná, ha kijelentené neki akaratát, különösen, ha vajjon sokáig kell-e itt maradni? Itt nagy aratás van, de nagyon sok ellenség is és nem kevés Nicodemita, akik unitáriusok: de a legtöbb közülök ariánus, vagy közel állanak hozzájuk s úgy vélekednek, hogy az Istennek fia egy az Atyához hasonló lényeggel bír, akinek lényegéből származott egy meghatározott időpontban s a melyből aztán a szent lélek, mely személy, származott.[11] Egyébként megjegyzik, hogy ennek a tannak elismerése nem szükséges és nem tagadják, hogy minket testvéreikül tekintenek. Fontosabb az, amit Wtenbogaerttól hallott, hogy az erdélyi Bisterfeld a sociniánusok ellen Leidenben egy könyvet készül kiadni; hogy *ez mit jelent*, Frank nagyon jól fogja tudni, mindazonáltal, ha még e könyv megjelenése előtt válaszol levelére, kéri őt, tudósítsa, hogyan is áll a dolog, nem kevésbbé azt, vajjon írt-e valamit Wechnerusuknak és milyen feleletet kapott. Minekutánna levelét bezárta, az utóiratban még egyszer lelkére köti Franknak, hogy pontosan írja le annak az üldözésnek történetét, mely a szombatosok ellen irányult, főleg azért, hogy holland barátjaik meggyőződhessenek arról, hogy ők annak az üldözésnek nem okai. Ugyanis mindenféle hir van itt forgalomban, egyebek között az is, hogy Socinus beismerte volna, hogy ő volt az oka Dávid Ferenc fogságának, ami pedig minden valószinü alapot nélkülöz; de mégis rossz vért szülnek az ilyenek.

A szöveghez Voetius nagyterjedelmű jegyzetet készitett, mely egészében nagyobb, mint a levél maga. Ezek a jegyzetek, részint magyarázók, részint utalók, melyek olykor, — ami különben a kiadásra is ösztönözte az illetőket, — a remonstránsokat gyanusítják.

A magyarázó jegyzetek közül különösen Dávid Ferencre vonatkozó tünik ki, amely — mivel ő is bizonyára a nem kortárs Bisterfeldtől hallván, - természetesen csak fővonalaiban pontos. A zsidózókat Dávid Ferenc követőinek vallja, ki szerint a Krisztus nem imádható, amiben Socinusnak azt a nézetét, hogy Krisztus nem örök és nem egyenlő lényegü az Atyával, tovább fejlesztette. Dávidot aztán, aminek utána ebben a kérdésben konferencia volt

[11] A jelzett tan a „doopgezinde"-ké (anabaptista) még a 16. századból ered. V. ö. W. J. van Douwen. Socinianen en Doopsgezinden. Theologisch Tijdschrift. Leiden. 1898. 32. évf, p. 124.

közte és pártja között 1580-ban,[12] Gyulafehérvárt, az akkor uralkodó fejedelem örökös fogságra ítélte, de néhány napi fogság után meghalt. Ezt aztán Socinus számlájára írták. A pártok megmaradtak, de mindegyik azt állitotta, hogy ők a valódi Samosata követők, kiknek tolerantiát biztositottak. Ez a háborúság aztán annyira kiélesedett az eretnek testvérek között, hogy az elmúlt nyáron tartott országgyűlés a három uralkodó vallás mindegyikéből 18—18 tagot nevezett ki egy bizottságba, amely ezt a történelmi kérdést lett volna hivatva eldönteni, miből következik, hogy egyiknek a kettő közül buknia kellett. Ennek kapcsán utal arra Voetius, hogy ettől minden esetre fél Statorius, míg másik megjegyzése nem egyéb, mint az egész vallási területen uralkodni akaró orthodoxismusnak támadásra hívó szava, melyben analogia kapcsán arra útal, hogy ettől az eredménytől aligha lesz kedve valakinek Hollandiában ezeknek a „testvéreknek" tanával egyet értve, sorsát követni.

További magyarázó jegyzetei főleg Bisterfeldre és Kolozsvárra vonatkoznak. Bisterfeldről elmondja, hogy tanár Gyulafehérváron, nemrégen „om sekere affairen", azaz bizonyos okokból itt Hollandiában volt s a sociniánusok ellen írt munkáját Leidenben nyomatta ki. Kolozsvárról pedig megjegyzi, hogy ez Erdély legelőkelőbb városainak egyike, hol azelőtt az egész kormány és a sociniánusok legnagyobb része is lakott és ahol az utóbbiaknak még mindig erős gyülekezetük mellett egy kollégiumuk is van. Egyébként az állapot most már igen sokat változott, amennyiben a városi tanács tagjai között (gemeynsluyden), akiknek száma 100, ma már 25 református van és némelyek a tanacsba is (regherende Magistraet) bejutottak. Ezt az utóbbi tudósitást ismét csak Bisterfeldtől kölcsönözhette, kinek Rákóczi írhatta meg az egészet.[13]

Utaló jegyzeteit csak fő pontjaiban érintve, elmondja, hogy a Nicodemiták azok, kik itt Hollandiában Socinussal egyező véleményen vannak, de különböző okokból ezt nem nyilvánitják s minek utánna az unitáriusokat is megmagyarázta, áttér a „holland barátok"-ra. Néhány kisebb holland nyelven írt műhöz utasítja olvasóit — miknek szerzője mellékesen megjegyezve Wtenbogaert és Episcopius volt, — melyekről mindazonáltal megjegyzi, hogy olyan diplomatikusan vannak írva, hogy csak a „tudósok tudják, hogyan

[12] Tévedés 1579 helyett.

[13] V. ö. Erd. Orszgy. emlék. X. K. p. 25 és 153.

áll a dolog". Wtenbogaert eme névtelenül kiadott műveinek említése mellett neve kapcsán olyan ügyes megjegyzést tesz a nagy skolasztikus, hogy megérdemli teljes fordításának közlését, annál is inkább, mert Wtenbogaert nézete szerint az ő neve miatt volt kiadva és az egész kampány megindítva. „Ha én Wtenbogaert lennék és amellett sem Sociniánus, sem Libertinus, megtanítanám ezt a sociniánus lelkészt, hogy ő velem nem bánhatik olyan közönségesen és nevemmel nem játszhatik az erdélyi sociniánusoknál úgy, mintha ő velük frere Compaignon lenne." Egyebek mellett pedig megvádolja Statoriust, hogy a többi lengyel testvéreivel együtt, minek utána mind Lengyelországban, mind Erdélyben nem sikerült tanuk terjesztése, ismét erre az országra vetették szemüket, mint 1598-ban, mikor azonban mind Ostorodust, mind Voidoviust kiűzték Hollandiából és könyveiket Hágában megégették. Általában az összes jegyzeteknek és az egész levél kiadásának az volt a célja, hogy a socinianizmusra csapást mérjen, amennyiben a holland remonstránsok közt is volnának hivei.

Ez a röpirat, vagy mint abban az időben nevezték, „placaet" különféle okokból nem maradhatott válasz nélkül s mivel főleg Wtenbogaert személyét érintette, ez utóbbi kényszerítve érezte magát egy iratban védelmezni. Ez túlságosan gyorsan történt, mert fontos körülmények sürgették Wtenbogaertot válaszadásra. Mint előbb megállapítottuk, a Voetius által kiadott levél 1639 március utolsó napjaiban látott napvilágot. Erre következik néhány történésekben gazdag hét — mire utóbb még visszatérünk — s ugyanazon április 17-én már azt írja Wtenbogaert, hogy elküldte Episcopiusnak a nagyrészt már készen levő válaszát véleménynyilvánításra s 18-án már meg is írja Episcopius a birálatát. Május 7-én ismét Episcopiusnál van a munka s vele együtt tanulmányozza Cupus is, ki erre a célra utazott Amsterdamba. Május 28-án már sajtó alatt van. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor jelent meg. Annyi bizonyos, hogy Wtenbogaert már julius 20-án hireket kapott arról, — közli, — hogy válasza ellen irni akarnak és dec. 3 án a remonstráns de Groot Hugó, mint Németalföld követe, Párisból értesíti Wtenbogaert, hogy ott azt olvasta.[14]

Ennek címe: „Azoknak a titkoknak közelebbi felderítése, amik egy socinianus lelkésznek nemrég bizonyos megjegyzésekkel

[14] Brieven . . . 1096. 1098. 1102. 1104. 1111 sz.

ellátva kiadott levele mögött rejtőznek: amennyiben azok az öreg egyházi szolga Wtenbogaert János személyét illetik.“[15]

Mindenre, mi ebben a röpiratban van, többféle okból nem térünk ki, de ami Statoriusnak nála való látogatását illeti e helyen említjük meg, ami pedig a remonstránsoknak, vagy sajátosan az ő személyének a socinianusokhoz való viszonyát illeti, arra még visszatérünk.[16]

A röpiratban Wtenbogaert nem nevezi meg magát, hanem úgy tünteti fel a dolgot, mintha valaki más irná ezt és magát állandóan „az öreg egyházi szolgá“-nak nevezi. Néhány hónappal ezelőtt — írja — anélkül, hogy előbb valami levelezést folytatott volna e látogatás ügyében, két idegen kereste őt. Az egyik egy fiatal ember volt, ki tört holland nyelven közölte vele, hogy a másik, egy éltes, de előkelő megjelenésű ember beszélni óhajtana vele. Erre Wtenbogaert megjegyezvén, hogy senkit sem szokott elútasítani, behívta magához. Ekkor amaz elmondta latinul, hogy ő Wtenbogaertról sokat hallott, látni kivánta és szeretné egyben másban tanácsát kérni. Wtenbogaert kérdésére, hogy ki légyen, elmondta, hogy Legyelországból való, miből Wtenbogaert rögtön azt következtette, hogy sociniánus. Megemlítette, hogy üldözés elől menekülve jött ide, Hollandiába és kérdi, vajjon Hágában nem volna-e módjában letelepedni addig is, amig visszatérhet hazájába, mit mielőbb remél. Wtenbogaert kiváncsi lett, hogy mi okból jött el és kérésére az idegen elmesélte, hogy Rakowon kivül Lengyelországban, ahol lakik, egy keresztet összetörve találtak, mit a katholikusok a sociniánus diákok számlájára írtak. Ebbe a dologba teljesen ártatlanul ő is belekeveredett, de mivel a felindulás igen nagy volt, jobbnak látta eltávozni, mig csendesebb idők következnek. Wtenbogaert tehát mivel a sociniánusok sorsáról így

[15] „Naerder openingh der mysterien schuylende achter den Brief eeus Sociniaens, geseyden Predicants, onlangs met sekere Glossen uytgegeven: voor so vele die raecken den persoon van den ouden Kercken—dienaer, Johannes Wtenbogaert.“

[16] Indokolnunk azt hisszük e részletességet nem kell, először mert a háttérre vonatkozólag több megértést nyerünk, másodszor mert az egész történet előadása, jelentőségének és helyének a holland egyháztörténelemben való megállapitása, — hol még ennek a helye mellékesen megjegyezve, nem volt megfelelő — nemcsak az általános egyháztörténelmet illetőleg fontos, de főképpen és azért, hogy az esetleges későbbi kutatók, kik e levelet és annak történetét felhasználják ne legyenek kénytelenek nagyobb munkát forditani erre.

értesült, megemliti, hogy hallomása szerint Bisterfeld egy kitünő könyvet készül kiadni a socinianusok ellen Leidenben, végül pedig nyomatékosan ajánlja, hogy Hágában ne maradjon, részint a drágaság, részint „egyéb okok"-ból, hanem ha, mint említette, Amsterdamban akarna maradni, akkor ne mutassa magát egy ideig, hanem csendben és feltünés nélkül igyekezzék feltartani magát.

* * *

Ezekben ismertetvén a két röpirat tartalmát, térjünk át most magyar vonatkozásu pontjaira.

Mindenekelőtt meglepő az, hogy a lengyel socinianizmus barátjai, a remonstránsok és anabaptisták között olyan érdekes hirek voltak forgalomban a magyarokról. Ismeretes, hogy az antitrinitarizmus már ebben az időben erősen készül tért foglalni Hollandiába; de erre még visszatérünk, most egyelőre az a fontos, hogy a lengyelek által importálni akart tanok ellen a fentnevezett egyházi csoportozatok csak passiv, *várakozó* álláspontot foglaltak el, míg a dordrechti alapon álló református egyház erős agitatiót fejtett ki ellenük. Hihetőleg ennek kapcsán rámutathattak arra, hogy a lengyelek mindenüvé csak bajt és nyomorúságot hoznak azokra, kik hozzájuk csatlakoznak. Erre utal Statorius levelének alapmotivuma is, erre az a hir, hogy Socinus volt az oka Dávid halálának, de mindenek felett Voetiusnak az a megjegyzése, hogy ilyen sorstól holland „testvéreik" óvakodni fognak. Hogy a református egyház harcosai ezeket a hireket honnan vehették, arra nézve csak a Hollandiában tanuló magyar református papnövendékeket jelölhetjük meg. Ennek az igazolására nem az a körülmény hozható fel, mellyel e diákokat kizárólagos kapocsnak szokták tekinteni Hollandia és Magyarország, illetve Erdély között, mert egész sereg egyéb mód is volt erre, hanem az, hogy ekkor még jobbára papnövendékek szerepelhettek csak az ilyen dolgokban. — Az érintkezésnek ugyanis egy formája volt a holland és magyar professorok és lelkészek levelezése — hiszen alig néhány év mult el azóta, hogy a magyarok elkezdték a holland egyetemek látogatását. Ezt a körülményt annyival inkább bizonyosnak tekintem, mert pl. Gomarus, ki a remonstrantizmusnak heves ellensége, a dordrechti zsinatnak, mely azokat kiközösítette az egyházból, fontos szereplője volt, groningeni egyetemi tanár korában két magyar unitáriusnak művét birta könyvtárában és azokat nemcsak

áttanulmányozta, mint jegyzeteiből kiderül, hanem műveiben, úgyszintén egyetemi előadásaiban cáfolgatta is. Mivel pedig Gomarus 1641-ben már meghalt, bajosan tételezhető fel, hogy más uton jutott ezekhez. Kézen fekvő dolog, hogy a magyarok a holland professzoroknál mindig szivesen látott vendégek lévén, szóba kerülheltek az erdélyi református egyháznak az unitarizmussal való harcai, szóba az a körülmény, hogy Enyedi művét már akkortájban, körülbelül a lengyelek révén, a hollandok is ismerték.[17] Nyilvánvaló, hogy a magyar diákok mesélgettek erről is, arról is; elmondhatták az akkor általában elterjedt hirt, hogy a Socinus volt oka Dávid halálának.[18] Ezt a hirt aztán beledobták a küzdelembe, melyhez az 1638-iki események is csatlakoztak. Statoriusnak szüksége volt a cáfolatra, hogy munkálkodásuknak első feltételét, a bizalmat megszerezzék. Ezért ragadott tehát tollat is.

A levélnek eme nyilvánvaló inditékait és alapmotivumait nem tekintve, ujabb adalékul szolgál a magyar unitárizmusnak a lengyelekkel való érintkezéséhez. Megtudjuk belőle, hogy Radeczi püspök állandó levelezésben volt Statoriusszal még azokban a jobb időkben, mikor Statorius a rakovi gyülekezet élén állott, mely várost „szarmát Athén“-nak is nevezték s a lengyel műveltség egyik gócpontja vala. Értesült Statorius arról is, hogy Ravius veszekedést kezdett hitsorsosaival. Ravius ugyanis, miként ismeretes, a Beke-féle püspökválasztással nem lévén megelégedve, bevádolta amannak párthiveit a fejedelemnél, minek a következménye lett, hogy Bekének igazolni kellett magát, mi meg is történt a dési „conventus“-on (1638. jul. 7.) Ez az úgynevezett dézsi com-

[17] Ennek bizonyitékául felhozható, hogy az imént emlitett Gomarus birtokában volt Dávidtól és Enyeditől származó R. M. K. II. 106. és 281. sz. a. leirt munka, mely ma az utrechti egyetemi könyvtár tulajdona. Továbbá l. „Opera omniá“-jának (Amsterdam 1664.) regiszterében az Enyedire vonatkozó helyeket. Példáját követte Abdias Widmarus szintén groningeni tanár, ki, mint önéletrajzában irja 1645-ben, rögtön beiktatása után megkezdte újszövetségi előadásaiban, a socinianismusnak cáfolását, Enyedi felfogását véve mintául. Nem hallgathatom el azt a körülményt, hogy ő körülbelül egy időben tanult Szentkirályi Benedekkel, Enyedi „Explicatio“-jának egyik cáfolójával, Marburgban. Ez utóobira nézve l. Dr. W. J. A. Jonckbloet. Gedenkboek des Hoogeschool te Groningen, Gron. 1864. Melléklet p. 31 32.

[18] V. ö. Bod. Hist. Hung. Eccl. I. p. 431. és 439. Lampe. Ember. Hist. Eccl. Ref. in Hungaria. p. 304.

planatió,[19] mely a szombatosokat végleg elkülönitette az unitáriusoktól. Érdekes az is, hogy Voetius ekkor már pontosan értesült arról az eseményről, még pedig hihetőleg ugyancsak Bisterfeldtől, ki ekkor már külföldön tartózkodott,[20] akinek a fejedelem irhatta meg az egészet.

Bisterfeldre vonatkozó jegyzeteket e helyütt mellőzve érdekes az az egykorú felfogás, melyet szintén csak tolmácsol Voetius, hogy a szombatosok tulajdonképpen Dávid Ferencz egyenes leszármazottjai, de fontos az, hogy mig Statorius annak bizonyítását óhajtja, hogy az unitáriusok nem okai a szombatosok üldözésének, addig Voetius egyenesen nekik tulajdonítja ezt.[21]

Próbáljuk most már e levélnek korában elfoglalt helyét megállapítani.

Annyi kétségtelennek látszik, hogy a Beke-Ravius-féle ügy jó alkalom volt a szombatosok ellen meginditandó harcra is. Továbbá az is bizonyos, hogy I. Rákóczi György általában véve, nem jó szemmel nézte az unitáriusokat, ha nem is lépett fel ellenük nyiltan, mert az ország törvényeit tiszteletben tartotta; viszont meg a református egyház megerősitése nemcsak Erdélyben és Magyarországon, de mint éppen *ebből a levélből* látható, az ország határain kivül is szivén feküdt. Mindazonáltal nem lehet feladatunk I. Rákóczi György egyházpolitikáját kutatnunk, csupán néhány körülményre rámutatnunk.

I. Rákóczi szoros összeköttetésben állt az iskolával és egyházzal, amiből önként következik, hogy a kölcsönös hatás erőteljes volt. Nos, az általa megerősített gyulafehérvári református főiskolának egyik tanára Alstedt Volkelius és Crellius socinianusoknak a vallásról[22] irott könyve megcáfolását felvette 1631. szeptember havában már a rendesen előadandó tárgyak közé „orthodoxorum

[19] Közölve Bod. i. m. II. p. 306—310. és U. a. Szmirnai Szt. Polikarpus. (Enyed. 1766.) p. 78—81. Erd. orsz. gy. Emlékek. X. K. 174—81.

[20] J. Kvacala. Johann Amos Comenius Sein Leben u. v. Schriften. Leipzig u. Wien. 1892. p. 245. 246. Bod. Hist. Hung. Eccl. II. p. 446. Erd. orsz. gy. eml. X. 24.

[21] Ami ennek igazságát illeti nem ide tartozik fejtegetése, csupán arra a körülményre való utalás, hogy ez a felfogás ismét egyházpolitikai fogásul szerepel, természetesen az abban foglaltak történetiségének érintése nélkül.

[22] Volkelius: De vera religione, mely Crelliusnak Liber de deo et equi attributis cimü müvével együtt jelent meg 1650-ben.

rogatu"[23] s előadásainak eredményeit 1635-ben egy hatalmas munkában a fejedelem költségén kiadta. Ez a munka fenmaradt nagy példányszámaiból következtetve valószinüleg nagyobb mennyiségű példányban volt nyomtatva, ami ama viszonyok közt nyilvánvalóan külföldön való elterjesztését is célozta. Elvégre a magyar unitáriusok is hasonlóképen cselekedtek. Abban az időben az egyházi mozgalmaknak még általában véve erős internacionális karaktere van. Ezután jön a Beke-Ravius-féle viszály (1636–38), az unitárizmus törvényességének kérdése hitvallási problémákkal kapcsolatban; ehhez járul e socinianizmus ellen meginditott jezsuita aknamunka Lengyelországban, az antitrinitárizmus térfoglalása Hollandiában. Mindent összevéve az 1638-ik évre hirdetett erdélyi országgyülés Gyulafehérvárra, az erdélyi ref. egyház gócpontjába, a legjobb alkalmul kinálkozott arra, hogy a Beke-Ravius-féle viszály eldöntése mellett az unitarizmusra is hatalmas csapást mérjen.

Ezek a tervek, nem kiskaliberüek voltak. Közismert, hogy ezek első sorban a zsidózókat az unitárius egyház kebelében akarták érinteni, de viszont az unitárizmus törvényessége kérdésének előtérbe tolásával, azt létalapjában fenyegették. Viszont az országgyülés határozatai és a dézsi complanatio után létrejött törvényszék működése is a ref. egyház gyarapodását eredményezte.[24] Mindezekhez járul aztán az egyetemes unitárizmus ellen meginditott további tudományos munkálkodás.

Geleji Katona István, a fejedelem egyik udvari lelkésze és az erdélyiek püspöke terjedelmes „Praeconium Evangelicum"-ának (Gyulafejérvár 1638.) már a cimében hirdeti „Contra Rabbinos, Samosatenanos, Socinianos, Francisci-Daviditas, Anabaptistas"

[23] Bisterfeld levelezése Rivetussal. 4. sz. levél (időrenden 5.) a leideni egyetemi könyvtár kézirattárában B. P. L. 285. sz. alatt. Rivet francia származásu leideni theol. prof. volt.

[24] L. ezeket részletesen egyebek között Dr. S. Kohn. Die Sabbatharier in Siebenbürgen. Budapest Leipzig. 1894. p. 205 skk. (ugyanaz magyarul is. 1889.) Az itt adott felfogással, mely I. Rákóczi Györgyöt a szombatosok elleni valláspolitikájában vagyon-kapzsisággal vádolja meg (p. 209.) nem értünk egyet. Többféle körülmény játszott itt közre, melyek közül ne felejtsük el azt, hogy a hivek vagyonának elkobzása azoknak minden külön egyházépitési terveiket megsemmisitette s Rákóczinak ez is egyik célja volt. Református egyházpolitikát üzött ő mindenesetre, de egyéni kapzsiság — még ha Kemény János irja is — nem bántotta. V. ö. különben Szilágyi Sándor. „A két Rákóczi György családi levelezésé"-nek előszavát Budapest. 1875.

szintén fejedelmi költségen, szintén nagy példányszámban. Bisterfeld, politikai dolgokban, a fejedelem jobbkeze, ugyanebben az időben ugyancsak a sociniánus Crellius ellen támad, kinek nagy tekintélye volt Erdélyben is, „De uno Deo, Patre"-val [25] és bár a munka csak 1639-ben jelent meg, de már 1638 elején sajtó alatt van s a holland remonstránsok fejének már tudomása van róla. Crellius egyik hű tisztelőjének mesél erről s az a kolozsvári szász unitárius lelkész Frank előtt úgy beszél ennek fontosságáról, mint amit nem is szükséges bizonyitni. I Rákóczi György hatása vallási téren is messze érezhető volt.

Ezt az időt továbbá, két nagy vallási probléma látszik érdekelni Erdélyben. Az unitáriusok a szombatosok problémájával és a presbyterianusok, kiket arminianizmussal gyanusítanak. A ref. egyházi politikának tehát egyszerre két ellenség, külső és belső ellen kell védelmezni magát. Vajjon kizárólag annak tudhatók be a dézsi complanatio után tartott 1638-ik évi debreceni zsinatnak határozatai, hogy az orthodoxismus kizárólag akar uralkodni? Rákóczi György későbbi udvari lelkésze Medgyesi jelen volt a zsinaton, annak határozatai polgári hatóságok eszközeiről beszélnek à là Erdély. Itt tehát egy nagy stilusu egyházpolitikával van dolgunk, mely évek óta előkészítve az 1638-ik évben a körülmények összejátszásával és annak kihasználásával tetőpontját éri el s akar egy erőteljes református egyházat teremteni.

Vessünk egy rövid pillantást *Lengyelországra* is. Az előbb megemlékeztünk az 1638-iki varsói országgyülésről, minek a sociniánusok ellen hozott határozata a jezsuiták évek óta folytatott aknamunkájának gyümölcse volt. Az akkori lengyel király, III. Ulászló a katholikus egyházat akarta egyedül uralkodóvá tenni országában s a munkáját a sociniánusok ellen indított üldözéssel kezdte a többi protestánsok támogatása mellett. Ennek következtében indult meg a sociniánusok vándorlása.[26] Ezekben a dolgokban I. Rákóczinak semmi szerepe nem volt ugyan, de hogy tudtak róla Erdélyben, az bizonyos, hisz a lengyelek követet is küld-

[25] Bisterfeld, J. H. Mysterium pietati de uno Deo . . . contra J. Crellius. Lugd. Bat. 1639.

[26] L. a fontosabbak munkák közül: O. Foch. Der Socinianismus, Kiel. 1847. I. p. 220—3. E. Luchfiel. Der Socinianismus u. seine Entwickhung in Grosspolen. „Feitschroft der Hist. Gesellschaft f. d. Provinz Poosen. 7. B. (1892) p. 131.

tek az országgyűlésre. Az is bizonyos, hogy a varsói határozat eredményeit figyelembe vette mindkét párt. Az erdélyi unitáriusok inkább kiegyeztek a dézsi complanatio szövegével, mintsem hasonló sors érje őket.

Egészen más volt a helyzet *Hollandiában*. A holland református egyház a dordrechti zsinaton (1618—19) mondta ki egységét, melyben azokat, kik a supralaptarismus dogmájával nem értettek egyet, végleg kizárta kebeléből. Ezek az utóbbiak aztán — még 1610-ből remonstránsoknak nevezve[27] — mindenféle üldözésnek voltak kitéve, úgy, hogy 1630-ig csak titokban gyakorolhatták vallásukat. Mint ilyen esetben már történni szokott mindenféle felmerült, de különben üldözött vallásos irányzatban való részvéttel vádolták őket, többi közt socinianizmussal is. Annyi tagadhatatlan, hogy részben ők maguk is alkalmat szolgáltattak ilyenekre, mert szivesen érintkeztek a Lengyelországból átrándult sociniánusokkal.[28] Sőt az is bizonyos, hogy a remonstránsok egyik fénye, maga Wtenbogaert, már 1612 táján Lengyelországban olyan hirben volt, mint aki rokonszenvez[29] a sociniánusokkal. Statorius is hivatkozik arra, hogy sokat hallott róla Lengyelországban és tanácsért is őt jött felkeresni. Másrészről az is igaz, hogy ekkor tájban (1612) Wtenbogaert egyik rokonérzelmü lelkésznek, Narssiusnak bevallja, hogy Socinus könyveit soha sem olvasta és tiltakozik a socinianizmus vádja ellen.[30]

Később is állandóan felhangzik a panasz a socinianizmus terjedése ellen s 1628 ban már néhány példán okulva (néhány lelkész nyiltan sociniánussá lett) a ref. egyház egyik zsinata a Holland és Nyugat Frieslend tartomány rendjeihez is fordul, a socinianizmus üldözését világi részről kivánva.[31] Minthogy a re-

[27] Amikor az Arminius irányához tartozó református lelkészek 1610. jan. 14-ikén Gondában tartott titkos konferenciájuknak eredményét 5 articulusban összefoglalták és Holland rendjeinek benyujtották egy „remonstrantia"-nek nevezett felterjesztés mellékleteként. V. ö. Dr. J. Reitsma. Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden. II. kiadás Groningen. 1899. p. 187. és Dr. L. Knappert Geschiedenis der Nederlanndsche Hervormde Kerk. Amsterdam. 1911—12. I. K. p. 110.

[28] J. C. v. Slee. De Geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden. Haarlem. 1914. különösen. p. 198—246.

[29] Brieven. I. p. 211.; 136. sz.

[30] Praest. ac Erud. Virorum Eccles. Theol. Epistolae. Amsterdam. 1660 p. 385.

monstránsok Apologiájának (Episcopiustól 1630) egyik mondata igy szól: „Remonstrantes nolle anathema dicere iis, qui persona Christi vel Spiritus Sancti perperam sentiant", az orthodox párt részéről ismét abban a vádban részesültek, hogy sociniánusok.[32]

Ennek egyebek mellett az az eredménye lett, hogy Wtenbogaert jónak látta egy terjedelmesebb iratban ennek a nézetnek helytelenségét kifejteni és a „helytartónak" (Stadhonder) benyujtani.[33] Ezek a vádak azonban ismét és ismét kiujulnak s bár nem voltak alaptalanok, mégis mint már előbb is konstatálhattuk, csak annyi igaz, hogy a remonstránsok *nem védekeztek ez ellen a hatás ellen* s különben a lengyel socinianizmus vezetőivel állandóan érintkeztek. Igy nem lehet csodálni, ha Statorius úgy ir Erdélybe Wtenbogaertról, mint akinek nevét és működését nem is szükséges Frank előtt magyarázgatni.

A helyzet tehát feszült volt 1638-ig; mindazonáltal a remonstránsok ellen semmi pozitiv bizonyítékot nem lehet felhozni, sőt még vallás-szabadságot is nyertek (1630) és 1634-ben a remonstráns teologiai szeminárium is megkezdte működését Amsterdamban, s a „Remonstransch Broederschap" társasága békés fejlődésnek indult. Ekkor jött közbe Statorius levele, melynek nyomatékot adott a lengyel socinianusok és a magyar unitáriusok zsidózó részének üldözése és I. Rákóczi György tekintélye. Emez állításunkat igazolandó, utalhatunk a Nyugat-Friesland tartományi zsinatnak a Rendek gyűléséhez 1653 ban küldött iratára, mely a sociniánusok ellen a Rákóczi-ház által intézett üldözést nyujtja például, minek most sokkal nagyobb eredménye is lett, mint előbb s a Rendek szigorú végzést fogalmaztak.[34]

Hollandiában, különösen a 17. században, nagyon el volt terjedve az a szokás, hogy a közélet politikai, theologiai, egyházi kérdéseit röpiratokban megtárgyalják s azokat nyilvános helyeken kiragasszák, melyek tehát ilyen módon a lapoknak elődjei voltak. Ettől a szokástól kapták a pamflettek a „placaet" nevet, melyen aztán magyar politikai s olykor egyházi dolgok is megjelentek, miket tehát a holland köznép is tudomásul vett, s így a közhan-

[31] Fock. I. m. p. 245.
[32] Brieven. 757. sz.: III. 3. p. 173.
[33] Brieven. 764. sz.; III. 3. p. 188 - 99. l. Wtenbogaert erre való hivatkozását a „Naerder openingh"-ben is
[34] Bod. Hist. Hung. Eccl. II. 314 Fock. I. m. p. 246.

gulat irányítására lényegesen befolytak, nyelvük pedig majdnem mindig holland volt [35]

Ebben a pamflett sorozatban jelent meg Statoriusnak Frankhoz intézett levele is, s minden nagyobb városban kiragasztották a református templomok ajtaira épúgy, mint a remonstráns gyűlekező helyekre; egyetemeken épúgy olvashatták a diákok, mint a városok kapuin a parasztok. De ezzel nem elégedtek meg, hanem a zsinati tagok Holland és West Friesland éppen ülésező követeinek is átnyujtották. [36] A leideni egyetem theológiai kara, mely vallási kérdésekben rendesen döntő tekintélyül szerepelt, most két tanárát személyesen küldte a Rendek gyűlésébe, sőt ezek a helytartónál is megjelentek kihallgatásra. Az eredmény mindazonáltal csak annyi lett egyelőre, hogy a Rendek a helytartónak, ki már régtől kezdve aggódott, hogy a remonstránsok között antitrinitárius eszmék vannak elterjedve, köszönetet szavazott ez ügyben való fáradozásaiért, azonkivül pedig elhatározták, hogy figyelni fognak, de igyekeznek az ország békéjét megőrizni s a lelkészeket ellenőrzésre hivták fel. [37] Említésre méltó, hogy a zsinati tagok azt a véleményüket nyilvánitották, hogy a sociniánus eretnekség roszszabb, mint a török, mit bizonyosan nem tapasztalatból merítettek, hanem magyar viszonyok lebeghettek szemeik előtt.

Angolország követe, Boswel, azonban nem volt megelégedve a Rendek áprilisi határozataival, hanem, Episkopius gyanúja szerint Rivetus buzditására — mi Bisterfeldhez való baráti viszonyát tekintetbe véve nem is lehetetlen — köríratot intézett az összes tartományok rendjeihez (Provinciale Staten), melyben felszólította őket, hogy a sociniánusokat az országból üzzék ki.

Statorius kiadott levele nagy jelentőséget nyert. Vajjon közzététele az éppen megerősödött remonstráns egyház újabb elnyomására célzott, vagy csak gyanusítani s így fejlődésében gátolni akarta, most már nehéz megállapitani. Annyi bizonyos, hogy

[35] Erdélyről sűrűn vettek ilyen módon hirt a hollandok. Pl. a Régi Magyar Könyvtár III. K. 369. 378. és 397. sz. i és ilyen „placaet"-ok, de egyébként ilyen röpiratoknak köszönhető részben a prot. gályarabok megszabadítása is. L. Dr. Thury E. Adatok a magyar prot. gályarab lelkészek történetéhez. Budapest. 1912. 16. sz. p. 44.; 34. sz. p. 73—4.

[36] Naerder openingh . . . p. 3. Rogge. Wtenbogaerts Leven. III. p. 323. Brieven. 1114. sz.; III. 4. p. 263.

[37] Brieven. 1100. sz.; III. 4. p. 267.

Voetius jegyzeteiben világosan utal arra, hogy ha a fejedelmek és helytartók az új tan követői ellen fellépnek, Erdély példájára eredmény koronázza működésüket, de több ok miatt nem volt ennek nyomósabb eredménye. Abban az időben nem egyedül állt ez a támadás, bár ilyen felzudulást egyik sem okozott. Wtenbogaertot mélyen lesujtja, Cupus, a rotterdami remonstráns lelkész az első napok hatása alatt már az üldözést véli kiujulni.[38] A dolog mégis elaludt, de hogy nem felejtetett el, azt a fentebb idézett 1653-iki határozat világosan mutatja. Kétségtelen, hogy a kedélyek megnyugtatására sokat tett Wtenbogaertnak nagyon ügyesen írott válasza is. Nem itt a helye megcáfolni azt a körülményt, hogy Rogge[39] mily helytelenül állítja be a levelet Wtenbogaert élettörténetébe, csak azért, hogy őt tisztázza. Mindennek ellenére utalhatunk arra, hogy Statorius Wtenbogaertről becsületes meggyőződéssel irta sorait, mire nézve feltűnő körülmény az, hogy éppen Crellre vonatkozó könyvét hozza elő Wtenbogaert beszélgetésükben, holott — mint arra rámutattunk — Statorius közeli viszonyban állt ehhez a könyvhöz. Ez semmi esetre sem véletlenség. Wtenbogaertnak irnia kellett, mely veszély fenyegette a remonstránsokat. Statorius megirt és kiadott levele tehát *három ország szellemi áramlatainak tükörképe* s mint ilyen nemcsak ahhoz a korhoz, de I. Rákóczi György történelméhez is érdekes adat.[40]

[38] Brieven. 1100. sz. és Cupus levele Wt.-hoz. Kézirat (l. előbb) 909. sz.

[39] Dr. H. C. Rogge. Johannes Wtenbogaert en zijn tijd. Amsterdam. 1876. III. p. 323. Nagyon felületesen tárgyalja a dolgot I. C. v. Slee is. I. m. p. 110—112.

[40] A levél pontos másolatát magyar fordításban is mellékelve az Erd. Nemz. Múz. levéltárában fogom elhelyezni, hogy a kutatók rendelkezésére állhasson.

Egyházi életünk az 1914. évi statisztika tükrében.

Mint az üveg-lencse a napnak szétáradó súgarait egy pontban egyesíti: úgy vonja össze és egyesíti az ország közállapotaira vonatkozó adatokat az a statisztikai évkönyv, melyet a m. kir. kormány évenkint ki szokott adni. Magában foglalja az egyes miniszteriumok ügykörét s azoknak felügyelete és igazgatása alá tartozó ügyek és közállapotok ismertetését. Szóval az ország egy évi munkáját, szellemi és anyagi életét, haladását, vagy visszaesését tükrözi vissza egy-egy ilyen évkönyv. Ezért évről-évre fokozott érdeklődéssel tanulmányozzuk annak száraz adatait. Most legujabban az 1914 évi évkönyv jelent meg.[1]

Bár az egész mű érdemes a beható tanulmányozásra, de minket első sorban a vallás-erkölcsi ügyek, az egyházi és hitéleti adatok érdekelnek. Ezek között is első sorban az unitárius egyházra vonatkozó adatok, melyeket a következőkben ismertetünk:

Az évkönyv a jelzett évről 77.185 unitárius lelket mutat ki. A lelkészektől ugyanazon évről beérkezett jelentésekben 81,604 lélekszám van feltüntetve. A kettő között 4,419 a különbség, Elég nagy szám, ami évről-évre zavarólag hat a kettős kimutatás egybevetésénél. Nincsen az országban egyetlen vármegye, amelyben unitáriusok ne lennének. A legkevesebb van Zólyom vármegyében: 2. A legtöbb Udvarhely vármegyében: 27,567. A Királyhágón inneni részekre esik 6,510. Az ország népességének az unitáriusok 0·4%-jét teszik. Házasság 672 köttetett. Ebből vegyes házasság 366, ami 54·5% nek felel meg, vagyis a legtöbb minden vallásfelekezet között. Legkevesebb az izraelita vegyes házasság, ami 6·4%-nek felel meg. A vegyes házasságoknál 43 esetben köttetett megegyezés a gyermekek vallására nézve és pedig 20 javunkra,

[1] A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statiszt kai évkönyv. Budapest. Atheneum. 1916,

23 esetben veszteségünkre. A lelkészi jelentésekben javunkra csupán 3, veszteségünkre 1 megegyezés szerepel, valamint vegyes házasság kötés is csak 197 van kitüntetve, ami azt mutatja, hogy a vegyes házasságok jó nagy része nem a mi lelkészeinktől részesül egyházi áldásban. A gyermekek vallására vonatkozó megegyezésekből egyházunk vesztesége 1896-tól kezdve 246. E tekintetben az összes protestáns egyházak veszitettek. Legtöbbet az ág. ev.-ok. 3,982·5-et. Nyertek a római és görög kath.-ok. Előbbiek 10,573-at, utóbbiak 252·5-et. A reákciónak az egyházpolitikai törvényekkel szemben kivivott ezen sikere, amint látszik, elég jól jövedelmez Milyen nagy lehet a megegyezés után született gyermekekben a veszteség és nyereség az egyik s a másik oldalon? E kérdésre nem ad feleletet a statisztika. Pedig ez mutatná a valóságban azt a mesterséges csatornát, amely a protestantizmus vérét pusztitja.

Született egyházunkban 2,554, kik közül 382 volt törvénytelen származásu, ami 15%-nek felel meg. *Sajnos a törvénytelen szülöttek száma a mi egyházunkban éri el a legmagasabb %-ot.* Az országos átlag 8·5%. E nagy különbség valószínü oka abban keresendő, hogy hiveink közül aránytalanúl sokan vannak a városokban szétszórva, mint szolgálók. Ez a jelenség az őrszemeket mindenesetre nagy vigyázatra figyelmezteti. Az elhaltak száma 1,761 volt, kik között 7 éven aluli halott 716.

Kivándorolt 306. És pedig: Németországba 10. Romániába 84. Más balkáni államba 1. Más európai államba 5. Amerikába 206. Visszavándorolt 68. És pedig: Németországból 7. Romániából 29. Amerikából 32. Bevándorolt 6. Amerikából 4. Más államból 2.

Elemi iskola volt 1 tanítóval 25; 2 tanítóval 6; együtt 31; tanítók száma 37; tanulók száma: fiu 823; leány 752; együtt 1575. Tanítók fizetésének kiegészítésére 45262 kor.; áll. segély, személyi pótlékokban 875 kor. Összesen 46137 kor. volt kiutalva.

Az elemi iskolások száma volt 7583. Ezekből áll. iskolákba járt 5543; vármegyeibe 3; községibe 31; róm. kath.-ba 127; gör. kath.-ba 10; reformátusba 118; ag. hitv. ev.-ba 28; gör. kel.-be 23; izraelitába 6; unitáriusba 1115.

Iparos inasiskolákba járt 349; kereskedő inasiskolákba 16; összesen 365.

Polgári fiuskolákba 124; leányiskolákba 216; összesen 340.

Elemi iskolákban unitárius tanítók 250; gazdasági iskolákban 6; ipariskolában 1; polgári iskolákban 36; összesen 293.

*

Főgimnázium 1 Kolozsvárt 16 tanárral 345 tanulóval; nem teljes gimn. Székelykereszturt 9 tanárral 224 tanulóval.

A különböző gimnáziumokban osztályvizsgát tett tanulók száma 555; reáliskolákban 40; felsőbb leányiskolákban 21; összesen 616.

Érettségi vizsgát tett főgimnáziumunkban 34 Ezek között 4 róm. kath., 3 ág. hitv. ev., 23 unitárius, 4 izraelita. A különböző gimnáziumokban érettségit tett unitárius tanulók közül 6 jeles, 11 jól 26 érett volt.

A reáliskolákban érettségi vizsgát tett unitárius tanulók közül 2 jól, 2 érett volt.

Két gimnáziumunk bevétele volt különböző cimeken 232952 kor Kiadás ugyanennyi.

Tanitó- és tanitónőképzőkben, kereskedelmi iskolákban, felső leányiskolákban, gimnáziumokban, reáliskolákban összesen 66 unitárius vallásu tanító, tanítónő, tanár működik

*

Hittudományi főiskola volt Kolozsvárt 3 rendes 1 előadó, együtt 4 tanárral. Hallgatók száma 23.

Felsőbb tanintézetekben unitárius hallgatók: Budapesti tud. egyetemen jog. és áll. tudomány 18; orvostud. 2, bölcsészeti 6; összesen 26.

Kolozsvári tud. egyetemen: jog és áll. tud. 41; orvostud. 14; bölcsészet nyelv és tört. 20; mennyiség- és term. 6; gyógyszerészeti 5; összesen 86

Jogakademiákon: királyi 1; ref. 2; ág. hitv. ev. 2; összesen 4. Ezen főiskolák összes hallgatói 128.

Képzőművészeti főiskolában: festészet 1; rajztanár képzőben 5; Zeneakadémián 4; összesen 10.

Bábaképző intézetben 6.

Posta- és távirda tanfolyamot végzett 1; vasuti tisztiképző tanfolyamot 3.

Árvaházakban: államiakban 7; megyeiekben 3; nőegyletiben 4; összesen 14.

Vakok intézetében 2; siketnémák int. 5. Hülyék intézetében 1.

Állami gyermekmenhelyeken: Aradon 8; Budapesten 12; Debrecenben 6; Gyulán 4; Kassán 5; Kecskeméten 2; Kolozsvárt 42; Marosvásárhelyt 21; Nagyváradon 28; Pécsett 2; Sza-

badkán 11; Temesvárt 27; Veszprémben 5; Gyermekvédő liga int. 3; összesen 176.

*

A 9 egyházkörben anyaegyházközség 115; társegyház 7; leányegyház 60; lelkész 110; segédlelkész 3; növendék pap 22; nyug. lelkész 15.

A lelkészek 1914. év I-ső felében részesültek: kongruában 55213 kor. 35 fill.; korpótlékban 20999 kor. 16 fillér.

Kereszteltetett ujszülött 2109, felnőtt 10 = 2119. A lelkészek kimutatása szerint 2136; Több 27-tel. Ezek valószinüleg 1913-ban születtek volt.

Konfirmáltak 1257. A lelkészek kimutatása szerint 1194. Különbség 63. Ez érthetetlen. Lehet, hogy nehányan a reformátusoknál konfirmáltak. De ez a szám mégis nagy.

Házasság köttetett: egyező vallásu 279; nem egyező 202; összesen 481. A lelkészek kimutatása szerint egyező 297; nem egyező 493; különbség 12.

Kitért egyházunkból 43 férfi; 76 nő; összesen 119. Más egyházból átállott 36 férfi; 82 nő; összesen 118 E szerint veszteség 1. A lelkészek kimutatása szerint nyereség 23.

A statisztikai adatok szerint 1896-tól 1914. végéig az áttértekben nyereségünk 220.

Egyházi temetésben részesült 1593. A lelkészek kimutatása szerint 1618. Különbség 25. Ezek talán más vallásuak lehettek.

Törvényesen elvált 63 pár. Ezek között tisztán unitárius pár volt 37.

Elitéltetett különböző büncselekvényért összesen 281; százalékban 0.5; a mi az összes felekezetek között a legkisebb.

A Ludovika Akadémián Budapesten volt 4; m. kir. honvéd főreáliskolában Sopronban 1; honvéd hadapród iskolában Nagyváradon 3; összesen 8.

Amint a fenti adatok is mutatják, az unitáriusok számukhoz mért arányban résztvesznek az ország kulturális fejlesztésében. Szinmagyarságukkal emelik annak az értékét. De azt is mutatják a közölt adatok, hogy mennyire szét vannak szóródva az ország különböző részeibe. Micsoda nagy lelki erő és hithűség kívántatik az egyes hivektől s éber gond a lelkipásztoroktól, hogy a széttagolt nyáj el ne vesszen. De itt van az ideje annak is, hogy a szórványok gondozásáról s azoknak szervezéséről az egyház megfelelő módon gondoskodjék.

IRODALOM.

Varga Béla: A jelentés logikai alkata. Különlenyomat az Athenaeum II. kötetének 5—6. füzetéből.

E 34 lapnyi tanulmány a tiszta logikának a jelentés centrális helyzetű, alapvető jelentőségű kérdésével foglalkozik. Elemezni akarja azokat az alkotó részeket, melyek a dolgokban állandó, változatlan, soha el nem muló tényezők, amelyeknél fogva a dolog „az, ami“, szóval megakarja állapitani a jelentés tiszta logikai értelmét. A jelentésben megkülönböztet egy centrál s pontot, amelyet *eidetikus* mozzanatnak nevez és a *tartalmat,* ami e fokusból kiágazik. Ez nem egyéb, mint mindama relációk és mozzanatok összesége, melyek a tárgyra nézve érvényesek. Ez a kettő a jelentésben szervi egységben jelenik meg s így a jelentés az az ős reláció, melyet a forma és tartalom egységében ismerünk meg. Az eidetikus mozzanat biztosítja a jelentés egységét; ez az, aminél fogva a fa fát, a kör kört jelent és semmi egyebet. Ez nem az, amit a metafizika substánciának nevez; mert a substáncia a valóság tárgyainak legősibb eleme ugyan, de a valóság csak egy része annak a világnak, mely a jelentések számára anyagot szolgáltat. Az eidetikus mag egyik fontos tulajdonsága az *individualitas.* Sok egyes fa van a világon, maga a „fa“ jelentés azonban csak egy. Ebből látszik, hogy a jelentés individualitása nem ugyanaz, ami a neki megfelelő valóságos tárgyé. A jelentés eidetikus mozzanata végső elemzésben nem egyéb, mint az identitas elvének kifejezése. Hogy a jelentés „megáll“ (besteht) vagy érvényes, az épen az azonosság alapján magyarázható. Az azonosság kifejezésre juttatása maga a fogalomalkotás. Az identitas legfontosabb corollariuma az egység, a kettő egymástól elválaszthatatlan. Ez a skolasztikusok omne ens unum-ja. A jelentés egysége tisztán logikai egység, tehát az ontologiai kategoriák nem alkalmazhatók rá s ebből folyik egy másik fontos tulajdonsága, a *szemlélhetetlenség.*

A jelentés másik mozzanata a *tartalom;* jelenti azon vonások összeségét, melyek a jelentés és a dolog között levő összefüggés következtében mindakettőben mint funkciók megtalálhatók. Az eidetikus és tartalmi mozzanat egy kapcsolatot alkotnak, melynek végső alapja az azonosság. A tárgy rámutat a tartalomra, a tartalom a tárgyra. A tartalom kifejezi, hogy mi az, *ami* a dologhoz tartozik; a tárgy pedig az, *amihez* a tartalom hozzátartozik. A

kettő együtt kifejezi az azonosságot (inhaerenciás reláció). Itt a két tag azonos lévén, ez az azonosság egytagú (?) reláció.

Lehet-e valami, ami reláció, egytagú? Az egytaguság és a reláció jelentése, fogalmai nem zárják-e ki egymást? Nem erre mutat-e már az a körülmény is, hogy a jelentés eidetikus mozzanatát „tárgynak“, „formának“, „magnak“, „centrumnak“, „fokusnak“ mondja s a tartalmat szintén „belső formának“ (18. l.)? A jelentés két mozzanatának a megkülönböztetése és szétválasztása csak azért történik, hogy a végén a kettő mégis az identitasban összeolvadjon s egy szemlélhetetlenül formulázott inhaerenciás relációban eggyé legyen.

A jelentések közötti összefüggés vonatkozhatik az eidetikus mozzanatra s ekkor azt jelenti, hogy külön tartja az egyes jelentések konstans elemét, más részt összeköti azokat s így bizonyos logikai rendet teremt közöttük; de vonatkozhatik a tartalomra is s ekkor azt jelenti, hogy egyes vonásai megismétlődnek egy másik jelentés tartalmában. Ez összefüggés következtében a jelentések világhálózatot alkotnak s az összekötő szálak teszik felismerhetővé, hogy a jelentés milyen helyet foglal el a jelentések rendszerében. Az elhelyezkedés szempontjából fontos tulajdonsága a jelentésnek az *osztályszerüség*. A jelentés lényeges (?) vonásai t. i. elemei lehetnek egy magasabb rendű (?), egy általánosabb (?) logikai egységnek s így a jelentések között egy bizonyos állandó sorrend alakul ki, amely azt a rendszerbeli távolságot mutatja, amely fennáll egy jelentés és a logikai elvek között. Ennek a sornak a csúcspontja a logikai elvek s legalsó lépcsője a valóság. Az osztályszerüség a jelentés „általánosságának a logikai elvek felé haladó fokozódása“.

De vajjon fokozódhatik-e az általánosság? Az osztályszerüség, ha jól értem, azt jelenti, hogy a jelentések bizonyos sorrendbe, osztályokba taglalódnak, helyezkednek el, szóval egymással szemben az alá- és fölérendeltség viszonyába jutnak. Ámde minden jelentés általános és osztályfogalom. Mi a mértéke már a sorrendbe helyezkedésnek? Azt mondja a szerző, a jelentések általánosságának a logikai elvek felé haladó fokozódása. Van-e az általánosságnak nagyobb vagy kisebb, magasabban vagy alacsonyabban álló foka? A „fecske“ jelentés ép oly általános, mint a „madár“, vagy „állat“. Minden jelentés teljes, befejezett, perfectum, tota simul existens s akkor a közöttük levő viszony csak a teljes függetlenség, viszonynélküliség lehet. S ha a jelentés lényege az, hogy „minden dolog az, ami“, akkor a jelentésnek ez a fogalma kizárja a *fejlődést*, ami épen a tiszta logika álláspontjáról nem logikai, hanem fenomenológiai vagy ontológiai szempont s mint ilyen elvileg kizárandó a tiszta logika határáról.

Tehát saját maga által több izben visszaútasított álláspontra sülyed vissza a fejlődés gondolatával.

A jelentés a dolgok „értékes“ vonásainak foglalata. Nem

tudom, beszélhetünk-e a tiszta logika álláspontjából „értékes" vonásokról? Mert ha ilyenek vannak, akkor vannak értéktelenek is. Az érték pedig a subjektumhoz viszonyitott fogalom. S úgy sejtjük, hogy a tiszta logika alapján állva a dolgoknak csak alkotó tényezőik, vonásaik vannak s ezek egyformán értékesek vagy értéktelenek, helyesebben szólva: érvényesek, mert egyformán járulnak hozzá a jelentés teljességéhez. Ha még oly csekély jelentőségű is valamely alkotó rész, mégis hozzájárul a jelentéshez s a dolog épen ezzel a hozzájárulással lesz „az, ami". Enélkül pedig nem ezzel, hanem egy más jelentéssel van dolgunk. Ez a ratio sufficiense a dolgok jelentésének.

Különben a szerző problémája egyike a tiszta logika legnehezebb kérdéseinek, amellyel a magyar irodalomban eddig elé tudtunkkal csupán *Pauler* foglalkozott. A fiatal szerző a kérdésére tartozó nem nagyon gazdag irodalomban teljes jártassággal mozog, az adatok felhasználásában nagy önállóságot mutat, minden kis adatot kellően értékel és gondolkodása a logikai fegyelmezettségnek és az elvonás merészségének kiváló példáját nyujtja. Eddigi munkássága kiskörü, de értékes és a legszebb várakozásokra jogosít.

Dr. Gál Kelemen.

KÜLÖNFÉLÉK.

Egyházunk hódolata a király előtt. Április hó 14-én fogadta őfelsége a különböző egyházak hódoló tisztelgését a budai királyi várban. Egyházunk küldöttségét Ferencz József püspök vezette és tagjai voltak Br. P. Horváth Kálmán főgondnok, Dr. Gothárd Zsigmond miniszt. tanácsos, Józan Miklós esperes, Kovács Kálmán főgimn. tanár, Székely Ferenc v. b. t. t., volt igazságügyminiszter, Ürmösy Miklós ny. miniszteri tanácsos. Ő felségét a püspök ur a következő beszéddel üdvözölte :

Császári és apostoli Királyi Felség !

Legkegyelmesebb Urunk és Királyunk !

Mint a Magyarországi Unitárius Egyház püspöke, főgondnoka s küldöttsége jelentünk meg Felséged legmagasabb szine előtt, hogy egyházunk nevében alattvalói hódolattal üdvözölve Felségedet törhetetlen hüségünkről biztositsuk.

A mi egyházunk ugyan a legkisebb e hazában, de tagjai mind magyarok, tulajdonképpen székelyek és igy mi igazán elmondhatjuk a költővel, hogy

„A nagy világon e kivül
Nincsen számodra hely"

A hazafiui érzésnek ezzel a mélységével és melegével üdvözöljük Felségedet, s lelkünk hő imájával kérjük a Mindenhatót, hogy áldja meg Felségedet s Felséges családját minden áldásával : erővel, állandó egészséggel, hosszú boldog élettel, legközelebbről pedig a 3 év óta dúló iszonyú háborúnak mielőbbi győzelmes, szerencsés bevégzésével s egy áldásteljes állandó béke biztositásával, hogy királyi gondjait szive óhajtása szerint teljesen hazánk jólétének emelésére, a jogara alatt élő népek boldogitására, uralkodásának fényben és hatalomban messze időkre kiterjedő munkálására fordíthassa.

Fogadja Felséged a Magyarországi Unitárius Egyháznak igénytelen személyem által kifejezett ez alattvalói hódolatát és üdvözletét királyi kegyével s tartson meg minket, egyházunkat legmagasabb jóindulatának és atyai pártfogásának kedvezésében. Éljen !

Őfelsége válasza következőképpen hangzott :

— Mélyen átérzett szavaikat, amelyekkel hüségükről és ragaszkodásukról biztosítottak, szivből köszönöm. Az igaz erények és szilárd kötelességtudás legyenek ezentul is irányelveik áldásos működésükben. — Védelmemről és pártfogásomról biztositom egyházukat.

Őfelsége azután a püspököt s a küldöttség minden egyes tagját megszólításával tüntette ki.

Jánosi Béla Brassai esztétikai működéséről. Jánosi Béla akadémiai r. tag, az esztétika történetének jeles kutatója mult évi május 1-én az akadémiában székfoglalót tartott „*A lélektani eszthetika úttörői Magyarországon*“ címen. Ez értekezés Brassaira vonatkozólag sok értékes megállapítást tartalmaz. Ezeket a megállapításokat, melyekkel Jánosi most az akadémia előtt Brassai munkásságát értékelte, folyóiratunk már 1896—97-ben elvégezte „*Brassai mint filozófus*“ c. folytatásokban s később önállóan is megjelent értekezésében.

„Az eljárási mód — mondja Jánosi — melyet követett s elért eredményei is, kis munkácskáját eszthetikai irodalmunk érdekes alkotásává tették.“ Legjellemzőbb gondolatait öt pontba foglalja össze. Az associatio szerepét a mű élvezésénél helyesen teszi főtényezővé, de „részletesebb kifejtést nem ad s ami még bizonytalanabbá teszi a dolgot, az elv uralmát egyoldaluan a művészet körére szorítja, mintha a természet jelenségeivel szemben associatio egyáltalában nem érvényesülhetne.“ Brassai felismerte és jelezte az illusio jelentőségét, „beható kifejtésével azonban ismét adós maradt.“ Asthetikai működéséről véleményét a kö vetkezőkben foglalja össze: „*Brassai tehát egész sor fontos gondolatot szólaltatott meg nálunk először* s ezeket egymással összekapcsolni is igyekezett. *Ez kétségbevonhatatlan érdeme marad. A nyert alapon az aesthetikának uj és egészséges fejlődését lehetett volna biztosítani.* Sajnos, a közlemények nem ébresztettek figyelmet; *eredeti észjárásról tanuskodó, értékes fejtegetései,* azt mondhatjuk, nyomtalanul hangzottak el. Az akkor nálunk is kedvelt metaphysikai rendszerek irányában uralkodó bizalmat nem sikerült megingatnia s így nem tudott saját felfogásának tért hódítani.“

Jánosi általánosságban helyesen állapítja meg Brassai helyét az esztétika hazai úttörői között. De csodálkozunk azon, hogy az esztétikának olyan nagytudású történetirója, mint Jánosi, nem veszi észre azt a feltünő tényt, hogy Brassai a metafizikai esztétika egyeduralma idejében három évtizeddel előzte meg a német Fechnert, az „Aesthetik von unten“ megalapítóját, azzal, hogy az esztétikai tetszés és élvezés forrását nem annyira a tárgyban és a formákban, mint inkább az élvező alanyban, ennek gazdag képzetkapcsolataiban kereste és találta meg.

Közgazdasági egyetem. A *Hangya-Szövetkezet* egy millió koronát ajánlott fel alapítványul a kormánynak abból a célból, hogy ez összeg jövedelmével egy Budapesten felállítandó közgazdasági egyetem létesítéséhez és fenntartásához hozzájárulhasson. A Szövetkezet az alapítványt néhai megalapítója Károlyi Sándor gróf emlékének megörökítésére tette. A Budapesti Hirlap Szeged mellett foglalt állást, mint amely város fekvésénél, szintiszta magyarságánál fogva legtöbb jogot formálhat arra, hogy a közgazdasági egyetem ott létesíttessék.

A hercegprimás a békéről. A Szent István Társulat évi közgyűlésén Csernoch hercegprimás beszédet mondott a világbékéről. Ennek megterem-

tésében „az egyház“-nak, vagy mondjuk inkább: az egyházaknak nagy és fontos szerepe lesz. „Ha a küzdelem most — úgymond a hercegprímás — nem is fejezhető be másként, mint a fegyverek győzelmével, a győzőnek bölcs mérséklésre és előrelátásra lesz szüksége, hogy a békét ne a merő bosszú és megtorlás ingatag alapjára építse, hanem az igazságosságra törekedjék és a maga tekintélyével előmozditsa az államok között a közeledést békés szövetség megalkotása végett. Nehéz és sulyos föladat, a mely a mostani világhangulatban alig fog mindjárt kielégitő megoldást nyerni. De reméljük, hogy a világháború tanulságai után a végcél felé való fejlődésnek alapjait le fogják rakni. A népeknek bensőséges, lelki nevelésre lesz szükségük, hogy a gyülölködést feledjék és arra a tudatra ébredjenek, hogy az emberiségnek van egy közös testvéri vonása: mindnyájan fiai vagyunk az egy igaz Istennek; közös kincse az örök igazságok, és közös célja, a mely a vllágnak anyagi érdekein fölül áll, mlndazoknál magasztosabb és erősebb: az egy Istennek szolgálata, parancsainak megtartása, a melyeknek összefoglalata a szeretet.

Körforgást végzett a világtörténelem. Az individualizmus tulhajtásai után ismét egyesitő törekvések nyilvánulnak. Államszövetségek alakulnak s hő vágyódás nyilvánul meg a világszövetség után, a mely az állandó békét biztositaná. Ez a vágy nem fog kihalni, mert az emberiség egyik legigazibb és legmélyebb érzése. Lelki téren megvalósitotta ezt a vágyat az Isten, mikor az egyházat megalapította. Ha valaha megvalósul a polilikai világszövetség, az csak az emberiség közös kincsét alkotó általános igazságokon és erkölcsi törvényeken nyugvó szövetség lehet. a mely minden nemzetnek szabadságát, természetes egyéni tulajdonságait, történelmi jogait tiszteli s az emberiség közös javait és jogait védi.

Német egyetemi hallgatók a háboruban. Németország összes egyetemeire az utolsó nyári félévben csak 20000 hallgató iratkozott be, közöttük 2000 külföldi és 5600 nő, holott a háboru előtt 79000 volt a számuk 8500 külföldivel és 4800 nővel együtt. Eszerint a hadiszolgálatot teljesítő hallgatók a létszám 88%-át teszik.

Bot az iskolában. Berlin város közoktatásügyi bizottsága nemrégen foglalkozott a tanuló ifjúság körében mindjobban mutatkozó fegyelmetlenség jeleivel s nem látván más orvoslását e szomorú állapotnak, hathatósan kérik a rendőrség közbelépését s annak kimondását, hogy *„a tanítókat törvényesen megillető fenyítő jog ne korlátoztassék.“* E komoly és súlyos határozat a közvéleményben aggodalmet keltett. A Berliner Tageblatt tudósítójának dr. *Fischer* városi iskolatanácsos kijelentette, hogy bár az ifjuság általános züllésérõl nem lehet szó, mégis a háboru alatt szaporodott azoknak az eseteknek a száma, mikor gyermekek kerültek összeütközésbe a büntetőtörvénykönyvvel. Ez a szomorú jelenség természetes következménye az apa távollétének, a tanító hiánynak és a megrövidített tanulmányi időnek. Nem a fenyítés szigorításával, hanem a *gyermekek társadalmi*

gondozásával lehet célt érni. *Tews* ugyanabban a lapban nem látja oly sötéten a helyzetet, mint az iskolai bizottságnak nagyobbára idősebb tagjai s az a véleménye, hogy minden kihágásnak elejét lehetne vanni, ha az ifjuságot *hasznos és díjazott munkával* foglalkoztatnák.

Ugyanezek a bajok nálunk is megvannak s Jankovich miniszter csak a napokban nyilatkozott azokról a terveiről, melyektől az állapotok orvoslását várja.

Háborus ruházkodás. Jankovich minlszter hosszabb rendeletet bocsátott ki az iskolák vezetőségéhez. Komolyan figyelmezteti az iskolát s általa az egész társadalmat a ruházkodás nagy nehézségeire. A rendelet különösen hangsulyozza, hogy itt nem csak pénzkérdésről van szó — hiszen mindenki saját tapasztalatából ismeri a családjának ruhával, cipővel való ellátása nehézségeit, — hanem arról, hogy *anyaghiánnyal* van dolgunk, melyben a hadseregnek hiányt szenvedni nem szabad. És ez a helyzet nem javul, hanem folytonosan romlik s mindenkinek maga és a nemzet iránt való kötelessége, hogy ez állapoton tőle telhetően segítsen. Ennek a rendeletnek komoly pedagógiai vonatkozásai is vannak. A bajon takarékossággal, lemondással, a szegényebb sorsban levők támogatásával lehet és kell segíteni. Ezek pedig *az erkölcsi nevelés* körébe tartozó eszközök s ezért hivatásunkkal járó kötelesssget teljesítünk, midőn tanulóinkat, s általuk a szülők nagyobb társadalmát a rendelet intentióira figyelmeztetjük.

Nem állami tanitók ügye a képviselőházban. A magyarországi tanító egyesületek országos szövetsége beadványt intézett a képviselőházhoz a nem állami tanítók helyzetének javitása érdekében. A beadvány részletesen ismerteti azt a nehéz helyzetet, melybe a háboru és a mostoha fizetési törvény sodorta a nem állami tanítókat, kiknek helyzete az államiakéval szemben lealázó és elviselhetetlen. Arra kérik a képviselőházat, módosítsa sürgősen a tanítói illetményeket megállapító törvényt úgy, hogy az állami és nem állami tanítók illetménye azonos elvek és mérték szerint állapittassék meg s az iskola fenntartók, ahol szükséges, állami hozzájárulással biztosítsák az illetményeket.

Az állami tisztviselők husvéti naggyülése. Husvét másodnapján nyolcezer tisztviselő gyült össze a budapesti vigadóba, hogy már-már elviselhetetlenül súlyos anyagi helyzetét megtárgyalja és az államtól segítséget kérjen a végleges letörés előtt. Batthyány Tivadar gróf a súlyos helyzet melegszivű átérzésével és bölcs mérséklettel vezette a gyűlést és csillapította a kitörni készülő indulatokat. A tarthatatlan anyagi helyzet javitását és szolgálati pragmatika törvénybeiktatását kérik s kérésükkel nemcsak a törvényhozást, hanem a királyt is felkeresik. Ami előttünk különösen rokonszenves a határozati javaslatban, az a *hozzáférhetetlenség, a dologhoz értés és pártatlanság* hangsúlyozása, melyek a mindenkori életviszonyok-

hoz alkalmazkodó javadalmazást követelnek. Az egyesület tisztviselői statisztikát állítottak össze az élelmezési és egyéb közszükségleti cikkek áremelkedéséről. Van olyan cikk, amely 3000 százalékkal emelkedett, az átlagos emelkedés azonban 3—400 százalék. Mit használ itt 25—35°/o fizetésjavitás? Valóban nem túlzott a köztisztviselők kérése. Hiszen nem irányul egyébre, mint arra, hogy megélhessenek és ruházkodhassanak. A javaslat kéri azokat az árkedvezéseket, melyeket katonatisztek élelmi és ipari cikkek dolgában élveznek. Kéri a XI—IX. fizetési osztályu tisztviselők, továbbá altisztek és szolgák részére a fizetésnek legalább 100°/o, a VIII—VII. fiz. o. tisztviselők részére a fizetésnek 75°/o, a VI—V. fiz. o. tisztviselők részére a fizetésnek legalább 50°/o-át. Kéri a ruha-, fehérnemű beszerzési segélyt, a családi pótléknak gyermekenként 400 koronára emelését, a fizetéseknek tiz évenként való revideálását.

Az állami anyakönyvekbe való betekintés jogát a belügyminiszter egy rendeletében megállapítja. Ebből foly aztán, hogy a lelkészek hiveikről feljegyzéseket tehetnek. Ez a betekintés csak az egyházi hivatalok igazolt megbizottainak engedtetik meg és csak a hivatalos órák alatt ugy, hogy az anyakönyvelési hivatalos teendők ellátása ne zavartassék. A feljegyzéseknek csak az ugyanazon egyházhoz tartozó hivekre nézve lehet helye. Ez az intézkedés a ref. konvent felterjesztésére történt s e felterjesztésre az adott okot hogy az anyakönyvekbe való betekintés joga vitássá vált.

Nagykőrösi ref. Arany János főgimnázium. A nagykőrösi ref. főgimnázium méltó módon rótta le hláját egykori nagynevü tanárának, a halhatatlan költőnek emléke iránt. A százados forduló napján azzal a javaslattal fordult az igazgató-tanácshoz, hogy 9 esztendei tanárságát megörökítendő neveztessék el *Nagykőrösi Ref. Arany János főgimnáziumnak.* Az igazgató-tanács, valamint a fenntartó főhatóság — ebben semmi kétség — készséges örömmel fog hozzájárulni a javaslathoz.

Gyászhirek. *Nagyernyei Kelemen Miklós* kir. törvényszéki irodatiszt márc. 11-én életének 63., házasságának 42. évében rövid kétheti betegség után Marosvásárhelyt elhunyt. Halálát nagyszámú gyermekei, közöttük Kelemen Lajos főgimn. tanárunk, vejei, menyei és 10 unokája gyászolja. Egy igaz ember, hüséges és pontos a kötelesség teljesítésben, tért pihenni. Emléke áldott. — *Özv. Duka Jánosné, szül. Nagy Juliánna* életének 93 özvegységének 51. évében március hó 21-én Székelykeresztúron elhunyt Nagyszámu övéiért dolgozott egy hosszu életen át s ezeket meleg szeretettel ölelte magához. Hosszu életén kétszer vonult át a háboru zivatara s most megtért oda, ahol az örök béke honol.